



BELGE VE BELGENİN DELİL KUVVETİ*

Bersun SARIGÜL ATA**

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5298-5804>

DOI: 10.30915/abd.742275

Makalenin Geldiği Tarih: 26.01.2018 **Kabul Tarihi:** 04.03.2018

* **Bu makale hakem incelemesinden geçmiştir ve TÜBİTAK–ULAKBİM Veri Tabanında indekslenmektedir.**

** Arş. Gör. Başkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Medeni Usul ve İcra-İflâs Hukuku Anabilim Dalı.

ÖZ

Medeni usul hukukunda önemli bir yer sahip olan ispat ve deliller konusunda Hukuk Muhakemeleri Kanunu ile birlikte belge kavramına yer verilmiştir. Yargılamanın temelini oluşturan delillerin belge kavramı içerisinde çerçevesinin çizilmiş olması tarafların ispat faaliyetini kolaylaştırmaktadır. Belge, Hukuk Muhakemeleri Kanununun 199. maddesiyle ilk defa düzenlemeye kavuşturulmuştur. Bu kavramın varlığıyla birlikte ispat araçları genişletilmiş ve daha da önemlisi senetle ispat zorunluluğu kuralının yumuşatılması amaçlanmıştır. Nitekim bu kuralın yumuşatılması açısından örnekleme niteliğinde bazı belgeler sayılmış ve delil başlangıcı kavramı da daha geniş tutulmuştur. Kanunda hem nelerin belge sayılacağı belirtilirken hem de bu sayılan belgelerden bir kısmının ispat gücünün ne olacağı da açıklanmaya çalışılmıştır. Bu husus açıklanmaya çalışılırken genel olarak senet kavramına da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Belge, senet, belgenin türleri, ticari defterler, belgenin delil kuvveti, belgenin ispat gücü.

THE DOCUMENT AND DOCUMENT'S WEIGHT OF EVIDENCE

ABSTRACT

The concept of document was mentioned in the Code of Civil Procedure in relation to proof and evidence, which hold an important place in civil procedure law. Constituting the foundation of proceedings, evidence's being included in the concept of document simplifies the parties' presenting evidence. The document has been regulated for the first time in Article 199 of the Code of Civil Procedure. Via this concept, the means of evidence was expanded and above all, it was intended that the rule of obligation to prove by deed to be softened. Hence, a number of exemplary documents were specified and the concept of commencement of proof was amplified in terms of softening the aforementioned rule. While pointing out what could be considered as a document, some of these documents' weight of proof were also attempted to be clarified. Having clarified the matter in question, the concept of deed in general was referred to as well.

Keywords: Document, deed, types of documents, commercial registers, document's weight of evidence, document's weight of proof.

GİRİŞ

6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanununun yürürlüğe girmesiyle birlikte usul hukuku alanında bir kısım değişiklikler ve yenilikler gündeme gelmiştir. Bu kanunla birlikte getirilen önemli kavramlardan birisi de 199. maddede hüküm altına alınmış olan belge kavramıdır. Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu'nun yürürlükte bulunduğu zamanda düzenlenmemiş olan belge ilk defa HMK ile hukukumuzda yer almıştır.

İlk defa düzenlenen belge kavramının ne anlama geldiği, bu kapsamda HMK'ndaki düzenleniş biçimi, belge kavramına ihtiyacın olup olmadığı, getirilen belge kavramının neleri kapsadığı ve bu belgelerin delil kuvveti ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Buna ek olarak da HUMK döneminde de kanunun ispat gücü olarak esas aldığı senedin belge kavramından sonra nasıl şekillendiği, senetle ispat zorunluluğu kuralı ve bu kuralın kaynağı açıklığa kavuşturulmuş olup bu kuralın önemli istisnalarından birisi olan delil başlangıcı kurumuna da değinilmiştir. Konu kapsamında özellikle belge kavramı ve belgenin delil kuvveti üzerinde durulmuş ve senet kavramına genel olarak temas edilmiştir.

1. BELGE KAVRAMI

A. Genel Olarak Belge ve Belgenin Hukuk Muhakemeleri Kanunundaki Düzenleniş Biçimi

Belge sözlük anlamı olarak “*bir gerçeğe tanıklık eden yazı, fotoğraf, resim, film vb. vesika veya doküman*” şeklinde tanımlanabilir^[1]. Belge, aslında medeni usul hukukunda Hukuk Muhakemeleri Kanunundan önce de yer almaktaydı. 1086 sayılı Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu belge anlamına gelen vesika kelimesini kullanmıştır^[2].

6100 sayılı HMK'nu belge kavramını düzenlemekle yetinmemiş aynı zamanda bu kavramı tanımlamıştır^[3]. Esasen hükmün gerekçesinde belge konusunda sınırlayıcı bir tanımlamadan ziyade belgenin ne olduğunu belirten bir çerçeve çizilmiştir. HMK m. 199, I'de *uyuşmazlık konusu vakıaları ispata elverişli yazılı veya basılı metin, senet, çizim, plan, kroki, fotoğraf, film, görüntü veya ses kaydı gibi veriler ile elektronik ortamdaki verilerin*

[1] www.tdk.gov.tr

[2] **Ejder Yılmaz**, Hukuk Sözlüğü, Ankara 2011, s.168.

[3] **Timuçin Muşul**, Medeni Usul Hukuku, Üçüncü Baskı, Ankara 2012, s.359.

ve bunlara benzer bilgi taşıyıcılarının bu Kanuna göre belge olduğu hükme bağlanmıştır. Bu sayede HUMK'nda ayrıntılı bir şekilde yer almayan belge kavramı senet kavramından farklı yer almıştır. Başka bir deyişle, yapılan yeni düzenlemeyle birlikte belge ve senet kavramları ilk defa birbirinden ayrı tutulmuştur. Belge kavramı senedi de kapsayacak şekilde üst kavram olarak düzenlenmiştir. Buradan her senedin bir belge olduğu ancak her belgenin kanun anlamında senet sayılmadığı sonucuna ulaşılır^[4].

Belgenin tanımı yapılırken hukuk sistemimiz içinde bütünlüğün korunması ve aynı kavramın farklı şekillerde anlaşılması için Bilgi Edinme Kanunu m.3'de tanımlar başlığı altında yer alan belgenin tanımından yararlanılmıştır. Anılan Kanuna göre belge; kurum ve kuruluşların sahip oldukları bu Kanun kapsamındaki yazılı, basılı veya çoğaltılmış dosya, evrak, kitap, dergi, broşür, etüt, mektup, program, talimat, kroki, plân, film, fotoğraf, teyp ve videokaseti, harita, elektronik ortamda kaydedilen her türlü bilgi, haber ve veri taşıyıcılarını ifade etmektedir.

Son olarak da belgenin tanımı belirtilen hususlar göz önüne alınarak yapılmış olsa da, senedin tanımlanmasından özel olarak kaçınılmıştır. Bunun sebebi ise, senedin öteden beri kanunda yer alması, bu konuda doktrin ve yargı uygulamasında ciddi bir tereddüdün mevcut olmamasıdır. Hatta senedin tanımlanacak olması sıkıntıları da beraberinde getirir. Çünkü senedin tanımlanmasıyla senede yüklenen anlam ve içerik daraltılmış olur ve zaten senedin ne anlama geldiği bilinmektedir. Bu durumda da senet kavramının neden var olduğu ve belge kavramının yeterli olup olmadığı da düşünülebilir. Belge senedi de kapsayan bir üst kavram olarak düzenlenmiş olsa da hukukumuzda esas olarak senet dikkate alınmakta olup senedin ayrıca ve ayrıntılı bir şekilde düzenlenmesi de yerindedir. Çünkü sadece belge kavramına yer vermek ispat açısından sorunları gündeme getirir.

[4] **Süha Tanrıver**, Medeni Usul Hukuku, C.1, Ankara 2016, s.828; **Hakan Pekcanitez/ Muhammet Özkes/ Mine Akkan/ Hülya Taş Korkmaz**, Medeni Usul Hukuku-Pekcanitez Usul, C.2, Onbeşinci Bası, İstanbul 2017, s.1771. Bu konuda ispat hukuku kurallarının düzenlenmesinde esas alınan Fransız hukukunda da belgenin senetten daha geniş bir anlama sahip olduğunu ve her senedin belge olup; fakat her belgenin senet özelliklerini taşımadığını söylemek mümkündür (**Hadda Mebrouk**, Senetle İspat Konusunda Fransız Hukukundaki Geliştirmeler Türk ve Cezayir Hukuku ile Karşılaştırma, Ankara 2012, s.20).

B. Belge Kavramının Gerekliği

Belge kavramı aslında hukukumuzda yabancı bir kavram değildir. HUMK'nun yürürlükte bulunduğu dönemde sadece senet kavramına yer verilmiş olsa da senet dışında olan belgelerin bir kısmı özel hüküm sebepleri adı altında değerlendirilmekteydi. Nitekim HUMK m. 367 hükmü özel hüküm sebeplerini (kanunda açıkça düzenlenmeyen delilleri) öngörmekle delillerin kanunda sayılanlarla sınırlı olmadığını göstermiştir. Anınla maddeyle, senetsiz ispatı caiz olan davalarda denilmek suretiyle özel hüküm sebeplerinin uygulama alanı belirlenmiştir. Buna göre hukuki işlemlerin ispat dışında temsili nitelik taşıyan ve hukuka aykırı olmayan her unsur delil olabilir^[5]. Özel hüküm nedenleri olarak adlandırılan deliller, dava konusu çekişmeli şeyi tüm duyularıyla yani görme, dinleme, tatma, koklama ve dokunma yoluyla incelenerek edinilir^[6]. Başka bir deyişle bütün duyularla yapılan keşif özel hüküm sebeplerini oluşturur^[7]. Bu kavram daha çok taşınmazlar dışında kalan keşfe ilişkin hususlar olarak anlaşılrsa da, ses kaydı, plân, kroki, fotoğraf, harita, sesli görüntüler bu kavram içindedir^[8]. Özel hüküm sebepleri doktrinde geniş anlamda keşif olarak algılanmıştır^[9]. Özel hüküm sebepleri, taşınmaz dışındaki uyumsuzluk konusu şeylerin keşfi olduğundan hâkim elde ettiği bilgileri serbestçe değerlendirir^[10].

HMK ile birlikte özel hüküm sebepleri kavramı terk edilmiş olup, onun yerine m. 192'de "kanunda düzenlenmemiş deliller" başlığı altında düzenleme yapılmıştır. Böylece senetsiz ispatı caiz olan davalarda akla, mantığa ve hukuka uygun yollardan edinilen, davayı aydınlayabilecek ve davanın dayanağı olan çekişmeli vakıaları ispatlayabilecek her türlü unsurun delil

[5] **Haluk Konuralp**, Medeni Usul Hukukunda İspat Kurallarının Zorlanan Sınırları, Tıpkı Basım, Ankara 2009, s.12.

[6] **Ergun Önen**, Medeni Yargılama Hukuku, Ankara 1979, s.233.

[7] **Necip Bilge/ Ergun Önen**, Medeni Yargılama Hukuku, Ankara 1978, s.553.

[8] HUMK zamanında keşif sadece taşınmazlar üzerinde kabul edildiğinden, taşınmaz dışında kalan konuları özel hüküm sebepleri olarak düzenlenmiştir (**Mehmet Akif Tutumlu**, Medeni Yargılama Hukukunda Delillerin İleri Sürülmesi, İkinci Baskı, Ankara 2002, s.298; **Serdar Kale/ Salih Keser**, Medeni Yargılama Hukukunda Delil Sistemi, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Y.2015, C.21, S.2, Prof. Dr Mehmet Akif Aydın'a Armağan, s.709).

[9] **M. Kamil Yıldırım**, İlkeler Işığında Medeni Yargılama Hukuku, Altıncı Baskı, İstanbul 2011, s.110.

[10] **Tutumlu**, s.298.

olarak değerlendirilebileceği kabul edilmiştir. HMK m.199'da yer alan örnekleme niteliğinde sayılan belgelerden de bu kapsamda yararlanılabilir. İspat faaliyetinde kanunda düzenlenmemiş diğer delillere yer verilmesiyle yani senetten başka delillerin de varlığının gündeme gelmesiyle belge kavramı oluşmuştur. Nitekim kanunda düzenlenmemiş diğer delillerle sağlanmak istenen amaç da ispatın kolaylaştırılmasıdır.

Aslında hem doktrin hem yargı uygulamasında sıklıkla yer bulan ancak kanunla açıkça hüküm altına alınmamış olan belge kavramının medeni usul hukukundaki son gelişmelerin bir sonucu olup olmadığı meselesi akla gelebilir. Hatta bu kavramın düzenlenmesine bu zamana kadar ihtiyaç duyulmuş mudur? Yargı kararlarına zaman zaman konu olan ve belge kavramı içinde değerlendirdiğimiz bazı hususların varlığı belge kavramına yer verilmesi sonucunu doğurmuştur. Ancak bu noktada sadece belge kavramının tanımlanması medeni usul hukuku anlamında bir yenilik olarak değerlendirilebilir. Yargı kararlarında ses kaydı, harita, fotoğraf gibi belge türlerine yer verilmesi belge kavramına duyulan ihtiyacın göstergesi olsa da senetle ispat ve senede karşı senetle ispat kurallarının egemen olması belge türlerinin bu ihtiyaca tam olarak cevap verememesine neden olmaktadır. Kaldı ki, hukukumuzda belgeye ilişkin yargı kararlarında sadece o belgenin dikkate alınmadan hüküm kurulmasının isabetli olmayacağına değinilmiştir. Belge kavramıyla senedi de kapsayan genel bir çerçeve çizilmiş olsa da, senetle ispat ve senede karşı senetle ispat kurallarının aynı katılığa uygulanmaya devam edilmesi halinde ispat ve deliller konusundaki sorunların çözümüne yardımcı olunması mümkün değildir.

Buna ek olarak, belge kavramı HMK ile gelen bir yenilik olarak düşünülse de HUMK döneminde de özel hüküm sebepleri adı altında bu delillere başvurma imkânı vardı. Bu kavramın tanımının yapılması ve neleri kapsadığına dair bir çerçevesinin çizilmesi uygulama açısından elbette kolaylıklar sağlamaktadır. Senet kavramının uygulamadaki ihtiyaçları karşılamaya yetmemesi ve diğer başka delillere de duyulan ihtiyaç sebebiyle belge kavramına yer verilmesi zorunluluğu gündeme gelmiştir.

C. Belge Düzenlemesinin Amacı

1086 sayılı HUMK'ndan farklı olarak 6100 sayılı HMK ile daha kapsamlı bir içeriğe sahip olan belge kavramına yer verilmesinde iki temel neden vardır. Bunlardan ilki, hem senetle ispat hem de senede karşı senetle ispat

zorunluluğu kuralının en önemli istisnalarından birisi olan delil başlangıcının düzenlenmesinde, yazılılıkla ilişkilendirme olmaksızın, senede daha geniş bir anlam ve içerik yüklenen belge kavramı esas alınmaktadır^[11]. Bu sayede senetle ispat zorunluluğuna ilişkin kuralların yarattığı katılığın aşılması sağlanmakla birlikte katılığın yaratabileceği sakıncaları ortadan kaldırmak amacıyla anılan kuralların uygulama alanlarının daraltılması hedeflenmiştir^[12].

Diğer bir neden ise, m.192'de sözü edilen kanunda düzenlenmemiş olan delillere de dayanmak suretiyle ispat faaliyetinin gerçekleştirilmesinin sağlanmasına imkân vermektir. Aynı şekilde HMK'nda düzenlenmemiş olan diğer deliller kavramına yüklenmesi gereken anlam ve içeriğin belirlenmesinde de senet değil belge kavramından yararlanılması amaçlanmıştır^[13]. Nitekim belge kavramı içinde yer alan, kanunda belirtilmiş bulunan takdiri delillerle ilişkilendirilemeyen çizim, plan, film, fotoğraf, görüntü ve ses kayıtlarının ispat faaliyetinde kanunla düzenlenmemiş delil kapsamında değerlendirilmesi suretiyle, takdiri delil olarak kullanılmasının kapısı aralanmıştır^[14].

D. Belgenin Unsurları

Kanundaki belge tanımından çıkarılan iki temel unsur vardır. Bunlardan birincisi belgenin bir bilgi taşıyıcısı olmasıdır. Bilginin taşınmasından anlaşılması gereken ise, belgenin bilgiyi iletebilmesi veya gönderebilmesi gerektiği, sadece bilgiye sahip olmasının yetmediği ve söz konusu bu iletimin veya gönderimin belgenin sahip olduğu bilgiyi öğrenmeyi sağlayıcı nitelikte olmasıdır^[15].

Diğer bir unsur ise, belgenin uyuşmazlık konusu vakıayı ispata elverişli olmasıdır. Başka bir anlatımla, belgenin ispat aracı olarak kullanılabilmesi için uyuşmazlık konusu vakıayı ispata elverişli olması gerekir. HMK m.187'ye göre, *ispataın konusunu tarafların üzerinde anlaşamadıkları ve uyuşmazlığın çözümünde etkili olabilecek çekişmeli vakıalar oluşturur ve bu vakıaların ispata için delil gösterilir*. Yani, her bilgi taşıyıcısı değil uyuşmazlık konusu vakıaları ispata elverişli olanlar yargılama hukuku anlamında belge sayılmıştır.

[11] **Tarıver**- Usul, s.829.

[12] **Tarıver**- Usul, s.829.

[13] **Tarıver**- Usul, s.829.

[14] **Tarıver**- Usul, s.830.

[15] **İsmet Mazlum**, Medeni Usul Hukukunda Belge ve Senet Ayrımı, Ankara 2012, s.6 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Başka bir deyişle, belge kavramına dâhil olan verilerin ortak özelliği ispatı gereken vakıa/vakıalar hakkında bir bilgi taşıyıcısı olmasıdır^[16]. Uyuşmazlık konusu vakıa bir hukuki işlemde veya hukuki fiilden kaynaklanabilir. Burada uyuşmazlık konusu vakıanın ispatına hukuki fiil veya senetle ispat kuralının istisnaları halinde başvurulacağını kabul edersek HMK m.199 hükmünün, HUMK m.367'deki özel hüküm sebeplerinden herhangi bir farkı kalmaz. HUMK m.367 "senetsiz ispatı caiz olan davalarda" diyerek senet veya kesin delilleri kapsam dışında tutarken, burada senet ve kesin delilleri de dikkate almak gerekmektedir.

Bunlardan çıkan sonuç ise, bir şeyin belge sayılabilmesi için senetten farklı olarak yazılı şekilde oluşturulmuş olma zorunluluğunun bulunmamasıdır^[17]. Nitekim m.199, yapılan tanımla belge sayılacak bilgi taşıyıcılarının bir kısmını örnek olarak saymış ancak tüm belgelerin bu sayılanlarla sınırlı olmadığı da hükümet gerekçesinde ortaya konulmuştur. Hatta farklı bilgi taşıyıcıları belirtmek suretiyle bu konudaki gelişmelere imkân tanıyacak bir açıklama yapılmıştır.

E. Belgenin Türleri ve İspat Gücü

Uyuşmazlık konusu vakıaları ispata elverişli olmak kaydıyla, elektronik ortamdaki veriler, fotoğraf, görüntü, ses kayıtları, plan, kroki, harita, mektup, fotokopi, faks metni, dosya, film ve senet belgenin türlerinden en sıklıkla başvuru alanlardır. Burada önemli olan belgenin türlerinden ziyade belgenin ispat gücüdür. Belgenin neler olabileceği m.199'da örnekleme şeklinde sayılmış olsa da bu maddede belgenin ispat gücüne ilişkin herhangi bir belirleme yapılmamıştır. Anılan maddenin hükümet gerekçesinde belgenin türüne göre delil kuvvetinin takip eden diğer maddelerde düzenlendiği ifade edilmiştir. Ancak belgenin türüne göre belirtilen şekilde bir düzenleme kanunda yer almamaktadır. Senet ve senedin türüne göre ispat gücü kanunda düzenlenmişken, belgenin ispat gücüne yer verilmemiştir. Buradan çıkan sonuç belgenin ispat gücünün onun senet olup olmamasına göre değişmesidir. Belge kesin delil olabileceği gibi hâkimin takdirinde rol oynayan bir bilgi gücünde de olabilir^[18].

[16] **Ramazan Arslan/ Ejder Yılmaz/ Sema Taşpınar Ayvaz**, Medeni Usul Hukuku, Üçüncü Baskı, Ankara 2017, s.397.

[17] **Tanrıver**- Usul, s.829.

[18] **Arslan/ Yılmaz/ Taşpınar Ayvaz**, s.397.

Belgenin ispat gücüne ilişkin herhangi bir kanuni düzenleme olmamakla birlikte bu durum Yargı kararlarının bir kısmında göz önünde tutulup, değerlendirilmiştir. Bu kararların ele alınıp incelenmesi belgenin ispat gücü açısından yol gösterici olabilir. Yargıtay bir kararında^[19] “Somut olayda, dava 1086 sayılı Kanun döneminde açılmış, davacı tarafça iddianın ispatı için davalı tarafından gönderilen e-maillere dayanılmış ve yargılama henüz tahkikat aşamasındayken 6100 sayılı Kanun yürürlüğe girmiştir. Bu durumda derhal uygulanma ilkesi gereğince 6100 sayılı Usul Kanunu hükümlerine göre yürütülmesi gerektiğinden ve bu dönemde de yukarıda yazılı şartları taşıması halinde e-mail çıktılarının delil başlangıcı teşkil etmesi mümkün bulunduğundan” denilmiştir. Anılan kararda e-mail çıktıları bir delil başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Benzer bir kararında^[20] “HMK m.199’da uyumsuzluk konusu vakıaları ispata elverişli, yazılı veya basılı metin, senet, çizim, plan, kroki, fotoğraf, film, görüntü veya ses kaydı gibi veriler ile elektronik ortamdaki veriler ve bunlara benzer bilgi taşıyıcıları bu Kanuna göre belgedir. Bu düzenleme ile mail ve telefon mesajları da belge olarak kabul edilmiştir. Davacı delil olarak davalı ile karşılıklı olarak birbirine gönderdikleri mesajlara da dayandığından, davacının bu delilleri ile davacı tarafından PTT aracılığıyla davalı tarafa gönderdiği havaleler, yukarıda açıklanan ilke ve esaslar doğrultusunda inceleme ve araştırma yapılarak, sonuca göre karar verilmesi gerekirken yazılı şekilde eksik inceleme ile hüküm tesisi usul ve yasaya aykırı olup bozmayı gerektirir” şeklinde ifade etmiştir. Ancak burada mail ve telefonu belge olarak kabul etmiş olmakla birlikte delil gücüne ilişkin herhangi bir belirlemede bulunmamıştır. Yargıtay, mahkemenin sadece yeterli bir ispat aracı olup olmadığını değerlendirmesi gerektiğini ve buna uymaksızın karar vermesini aykırı görmüştür. Bu karar her ne kadar ispat gücünü belirlememiş olsa da yeterli ispat aracı olup olmadığının değerlendirilmesini istediğinden mail ve telefon mesajlarını takdiri delil olarak ele almıştır. Anılan iki kararda aynı tür belgeden söz edilmiş ve bunlara farklı delil kuvvetleri tanınmıştır. Delil başlangıcı, hukuki işlemin tamamının ispatına yeterli olmamakla birlikte, onu muhtemel gösterirken; belge uyumsuzluk konusu vakıayı ispata elverişlidir.

[19] Karar için bkz. (Y. 11.HD, T.11.4.2014, E.2012/17758, K.2014/7220, Yayınlanmamış).

[20] Karar için bkz. (Y. 13.HD, T.8.9.2015, E.2015/28467, K.2015/26584, Yayınlanmamış). Aynı yönde karar için bkz. (Y. 13.HD, T.3.4.2014, E.2014/5149, K.2014/10114, Yayınlanmamış).

Burada belge ispatı sağlayabildiğinden veya belirli bir vakıanın doğruluğu konusunda hâkimde kanaat uyandırabilen ispat aracı olduğundan takdiri delil olarak değerlendirilmesi daha isabetlidir.

Yargıtay'ın bir diğer kararında da^[21] “*HMK m.199’da belge olarak kabul edilen delil getirilmiştir. Jandarma önünde yapılan beyan altındaki imza inkâr edilmediğine göre, bu beyanın belge olarak kabul edilmesi gerekirken, aksi düşüncelerle yazılı şekilde karar verilmesi usul ve yasaya aykırı olduğundan bozmayı gerektirir*” diyerek jandarmada verilen ifadenin belge hükmünde delil sayıldığını kabul etmiş ancak belgenin ispat gücüne ilişkin herhangi bir belirlemede bulunmamıştır. Yine başka bir karar da^[22] “*cari ayrıntılı hareket raporu başlıklı belgeye dayanmış olup mahkemece bu belge yeterince araştırılıp değerlendirilmemiştir. 6100 sayılı HMK m.199 gereğince belge niteliğinde olan bu kaydın sıhhati araştırılıp ödemenin buna göre belirlenmesi zorunludur*” şeklinde ifade kullanmış ve sonuca varmadan önce bilginin doğru olup olmadığının araştırılması gerektiğini vurgulamıştır. Bilgi taşıyıcısı olarak doğrudan nitelendirmeden önce araştırma yapılmalıdır. Burada da yine takdiri delil olarak değerlendirmek mümkündür.

Yargıtay'ın verdiği diğer bir karar ise^[23] “*6100 sayılı HMK m.199 ve 6102 sayılı TTK m.199 kapsamında delil olarak kabul edilen davacının onaylanmış bilgisayar kayıtları üzerinde inceleme yapılmasının gerekli olup bu hususun göz önünde bulundurulmadan karar verilmesi doğru görülmemiştir*”. Yine burada da diğer birçok kararda olduğu gibi davacının onaylanmış bilgisayar kayıtlarını delil olarak kabul etmiş olmakla birlikte bunların delil gücüne ilişkin herhangi bir açıklamada bulunulmamıştır.

Elektronik nitelikteki belgeye itibar edilmesine ilişkin bir kararında ise^[24] Yargıtay, “*6100 sayılı HMK m.199 ile belge kavramı içerisine elektronik ortamdaki veriler ve bunlara benzer bilgi taşıyıcıları da alınmıştır. Mahkemece hizmet süresi yönünden davacının üstelik davalıya ait network ağından mail kullanılmasına rağmen bu elektronik nitelikteki belgeye itibar edilmemesinin hatalı olduğu*”ndan hareket etmiştir. Elektronik belgeyi ispat

[21] Karar için bkz. (Y. 13.HD, T.14.1.2013, E.2012/26378, K.2013/275, KBİBB).

[22] Karar için bkz. (Y. 15.HD, T.8.3.2017, E.2015/6113, K.2017/1002, Yayınlanmamış).

[23] Karar için bkz. (Y. 19.HD, T.17.11.2014, E.2014/14036, K.2014/16322, Yayınlanmamış).

[24] Karar için bkz. (Y. 9.HD, T.5.4.2016, E.2014/37491, K.2016/8497, KBİBB).

aracı olarak nitelendirmesi ve bununla birlikte ele alması sonucuna ulaşıldığından bu belge takdiri delil olarak değerlendirilebilir. Elektronik ortamdaki verilere ilişkin diğer bir kararında da^[25] “6100 sayılı HMK m.199 uyarınca uyumsuzluk konusu vakıaları ispata elverişli yazılı veya basılı metin, senet, çizim, plan, kroki, fotoğraf, film, görüntü veya ses kaydı gibi veriler ile elektronik ortamdaki veriler ve bunlara benzer bilgi taşıyıcıları bu Kanuna göre belgedir. Bu anlamda elektronik posta işyerinde iç yazışmalarda kullanılması ve çalışana ait olması halinde belgedir. Kısaca elektronik postanın gönderildiği kişi kesin bir şekilde belli ise bu elektronik posta delil olarak kabul edilmelidir” şeklinde ifade etmiştir. Bu hususta da kişinin orada çalışıp çalışmadığı, bahsedilen haberleşmenin gerçekleşip gerçekleşmediği gibi hukuki fiillerin ispatı gerekmekte ve hukuki fiillerin ispatında senetle (kesin delille) ispat zorunluluğu bulunmamaktadır. Elektronik postanın işyeri iç yazışmalarında kullanılması takdiri delil olarak nitelendirilebilir. Son olarak elektronik ortamdaki belgeye ilişkin olarak verilen bir karar da^[26] “%10 fiyat farkı - komisyon - indirim faturası keseceği şeklinde mutabakata vardıklarını, ancak bu mutabakatı ıslak imzalı belge haline getirmediklerini, HMK m.199 gereği elektronik ortamdaki belgelerin sözleşme olduğunu yine delil başlangıcı niteliğinde belge olması halinde tanık dinlenebileceği” ifade edilmiştir. Burada bahsedilen sözleşme maddi hukuk anlamında bir sözleşme değildir. Bu nedenle sözleşme denilince karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanları ile bunun sonucunda senedin meydana geleceği düşünülmemelidir. Ayrıca tarafların iradeleri olsa da senet sayılabilmesi için imzanın da gerekli olduğu unutulmamalıdır. Burada kanunun yukarıda sözü edilen belgeye delil gücü vermek istediği çok açıktır. Belge, ispat hukuku açısından bir bilgi taşıyıcısı olarak değerlendirildiğinden koşulları olması halinde delil başlangıcı veya takdiri delil olarak sayılabilir.

Yargıtay’ın verdiği bir diğer karar da^[27] “davalının davacıya gönderdiği 7.6.2011 tarihli SMS kaydını 6100 sayılı HMK m.199 gereğince belge olduğu ve bu kayıt ile davalının 36.000-TL’lik borcu kabul ettiğini değerlendirmiş ise de, dava 11.4.2012 tarihinde açılmış olup dava tarihi

[25] Karar için bkz. (Y. 9.HD, T.22.11.2016, E.2015/5593, K.2016/20624, Yayınlanmamış).

[26] Karar için bkz. (Y. 19.HD, T.10.4.2017, E.2016/7467, K.2017/2928, Yayınlanmamış).

[27] Karar için bkz. (Y. 13.HD, T.15.6.2015, E.2014/28725, K.2015/20230, Yayınlanmamış).

itibariyle 6100 sayılı HMK yürürlükte olmadığı gibi, sözü edilen SMS kaydı hakkında davalının açık bir kabulü de bulunmamaktadır. Davalının açık muvafakati bulunmadığından olayda miktar itibariyle tanık da dinlenemez” demıştır. Ancak burada belgeyi ne şekilde değerlendirip, hangi delillin altına koyacağını bilememiş olmasının yanı sıra davalının açık kabulünün olması halinde ikrar sayacağını söylemek yanlış olmaz. Hatta Yargıtay başka bir kararında ikrar hususuna ilişkin daha da ileri gitmiş ve hükme konu olan belgeyi kesin delil olarak kabul etmiştir. Anılan karara göre^[28] “Davalı tarafta gönderilen 1.11.2013 tarihli Facebook mesajlarında davalının 11.000.00-TL’lik borcuma ödeme planı çıkarsınlar ve ben de ödemeye başlayayım, şeklindeki beyanları açıkça borcu kabul anlamında yorumlanmalıdır. Davalı anılan mesajların kendisi tarafından çekildiğini inkâr etmediğine göre 6100 sayılı HMK m.199 anlamında belge niteliğinde kabulü gereken mesajlar doğrultusunda akdi ilişkiyi de inkâr etmeyen davalının borcu açıkça kabul ettiği gözetilerek sonucuna göre bir karar verilmesi gerekirken yanlıgılı değerlendirme ile yazılı şekilde hüküm kurulması doğru görülmemiştir”. Bu verilen kararlar birlikte, davalının elektronik ortamdaki veriyi inkâr etmemesi sebebiyle o vakıanın zaten ispatlanmış sayıldığı kabul edilmiştir. Anılan kararda, facebook mesajları ikrarı içeren bir belge olarak sayıldığından senet gücüne sahip olup kesin delil olarak nitelendirilmiştir. Ancak ikrarın var olduğunun kabul edilmesinden önce tarafın isticvabının sağlanmasına ilişkin herhangi ifade dahi yoktur. Tarafın isticvabı ile bahse konu ikrara ilişkin beyanın kendisine ait olduğunu mahkeme önünde de ifade etmesi gerekir. Aksi takdirde delil değeri bu kadar tartışmalı olan bir belgenin kabulü doğrudanlık ilkesine de aykırılık teşkil eder. Yargıtay tarafından verilmiş bu karar hatalı olup tarafın elektronik ortamdaki ikrarını kesin delil olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bu bağlamda; kesin delil niteliği dahi tartışmalı olan ikrar, hâkimi bağlayıcı bir noktaya götürmemelidir.

Bütün bu kararlardan da anlaşılacağı üzere belgenin delil değeri konusunda ortak bir kanı bulunmamaktadır. Kanunda düzenlenmemiş olan belgenin ispat gücü yargı kararlarıyla da tam olarak açıklığa kavuşturulmuş değildir. Her belge ve bu belgenin nitelendirilmesi somut olaya göre değişiklik göstermektedir. Ancak bu konuda yukarıda da özellikle belirtildiği üzere ispat gücü açısından belgenin kesin delil olması mümkün değildir. Çünkü

[28] Karar için bkz. (Y. 19.HD, T.15.2.2016, E.2015/14813, K.2016/2351, Yayımlanmamış).

bütün belgelerin senet olarak görülmesi ve kesin delil olarak değerlendirilmesi isabetli olmaz. Yargı kararlarının bir kısmında belgenin delil başlangıcı bir diğer kısmında da, genellikle belirtilmese de, takdiri delil olarak görülmesi söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında kararların çoğunda belgenin ispat gücü anlamında takdiri delil olduğunun kabulü daha yerindedir. Delil başlangıcının hukuki işlemin ispatına yeterli olmaması hususu ile belgenin uyumsuzluk konusu vakıaları ispata elverişli olması hususu kıyaslandığı zaman Yargıtay'ın kararlarında "mahkemenin yeterli ispat aracı olup olmadığını değerlendirmesi gerektiği ve bunu göz önünde bulundurmadan karar vermesi halinde usul ve yasaya aykırılık olduğu ve bozmayı gerektirdiği" ibaresinin yer alması belgenin bir takdiri delil olduğu yönünde kanaat oluşturmaktadır.

F. Belgelerin Mahkemeye İbrazı

Belgelerin ibrazı zorunluluğu kapsamında genel ibraz yükümlülüğü ve sınırlı ibraz yükümlülüğü söz konusudur. Genel ibraz yükümlülüğünde davada önem taşıyan belgelerin mahkemeye ibrazı taraflar için genel bir yükümlülük olarak kabul edilmiştir^[29]. Ancak belgelerin ibrazı konusunda taraflara ve üçüncü kişilere sınırlı ibraz yükümlülüğü getiren Alman Medeni Usul Kanunu her ne kadar sorunlara yol açsa da Alman Medeni Usul Kanununda 2002'de yapılan değişiklikle dahi sınırlı ibraz yükümlülüğünden uzaklaşamamıştır^[30]. Türk hukuku açısından değerlendirecek olursak HUMK döneminde hem taraflar hem de üçüncü kişiler bakımından genel bir usuli ibraz yükümlülüğünden söz edilememekteydi. Bu sebeple taraflar sadece ellerindeki belgeleri mahkemeye vermek zorunda kalmakta ve bunun dışında bir belgeye ihtiyaç duyulduğu zaman kanuni dayanak olmadığı için ibraz talebi reddedilebilmekteydi^[31]. Ancak HMK ile birlikte gerek taraflar gerekse üçüncü kişiler için kapsamlı bir usuli ibraz yükümlülüğü getirilmiştir. Belirtilen yükümlülüğü anlayabilmek için Alman Medeni Usul Kanununun bu hususu düzenleyen hükmüne bakmak gerekir. Alman Medeni Usul Kanunu (ZPO) §142'de belgelerin ibrazı zorunluluğu düzenlenmiştir. Bu düzenlemeye göre;

[29] **Güray Erdönmez**, Medeni Usul Hukukunda Belgelerin İbrazı Mecburiyeti, İstanbul 2011, s.81.

[30] **Erdönmez**, s.87.

[31] **Erdönmez**, s.90.

1. Bir tarafın ya da üçüncü kişinin elinde olan (sahip olduğu) veya tarafın dayanmış olduğunu belgeler veya diğer dokümanlar, mahkeme kararıyla (mahkemenin istemesi halinde) mahkemeye ibraz edilmek zorundadır^[32]. Mahkeme sunulması gereken belgeler için bir süre belirleyebilir ve aynı zamanda belgelerin mahkemenin karar verdiği belirli bir yerde bulunmasına karar verebilir.
2. Üçüncü kişilerin, kabul edilebilir bir mazereti veya Kanun'un §383-§385 paragrafları uyarınca tanıklıktan kaçınma hakları varsa, belge ibraz zorunlulukları ortadan kalkar. §386-§390 paragraflarında düzenlenen hususlar için de bu durum geçerlidir.
3. Mahkeme başka bir dilde sunulan belgelerin tercüme edilmiş haliyle beraber sunulmasını isteyebilir. Tercüme edilmiş belgenin tercümesini o ülkenin hukukuna göre yetkili olan bir kişinin yapmasına veya bu yetkiye denk gelen bir tercüman tarafından yapılmasına karar verilir. Yetkili kişi tarafından yapılan ve onaylanan tercüme doğru ve eksiksiz olarak kabul edilir. Onay belgesinin tercüme tarihini, yerini, tercüme edenin yetkisini ve imzasını içermesi gerekmektedir. Bir belgenin yanlış veya eksik tercüme edildiğine dair delil sunulması mümkündür. Birinci cümledeki düzenleme üçüncü kişileri kapsamaz.

HMK, HUMK'ndan farklı olarak senetlerin değil belgelerin ibraz zorunluluğunu düzenlemiştir. Tarafların doğruyu söyleme yükümlülüğü bulunmasına rağmen, hiçbir taraf kendi aleyhine veya karşı tarafın lehine olan bir delili göstermekle yükümlü tutulmaması da kanun bazı belgelerin bazı kişiler tarafından verilmesini zorunlu kılmıştır^[33]. HMK m.219'da tarafların belgeleri ibraz zorunluluğu hüküm altına alınmıştır. Buna göre, taraflar, kendilerinin veya karşı tarafın delil olarak dayandıkları ve ellerinde bulunan tüm belgeleri mahkemeye ibraz etmek zorundadırlar. Yani buradaki amaç, vakıaları ispatlamak olduğundan ispat gücüne sahip belgelerin getirilmesi de zorunluluk teşkil eder.

[32] Mahkemenin tarafların elinde bulunan senet, plan ve benzeri belgeleri ibraz etmelerini emredebileceğine ilişkin bu düzenleme, dava malzemesinin toplanması açısından da hâkime önemli bir yetki vermektedir (**Yavuz Alangoya**, Medeni Usul Hukukunda Vakıaların ve Delillerin Toplanmasına İlişkin İlkeler, İstanbul 1979, s.54).

[33] **Arslan/ Yılmaz/ Taşpınar Ayvaz**, s.410; **Hakan Pekcanıtez/ Oğuz Atalay/ Muhammet Özokes**, Medeni Usul Hukuku Ders Kitabı, Beşinci Bası, İstanbul 2017, s.372.

HMK, belgelerin ibraz zorunluluğunu davanın tarafları ve üçüncü kişiler bakımından ayrı ayrı düzenlemiştir. Tarafların belgeyi ibraz etmemesine bağlanan sonuçlar m.220'de, üçüncü kişilerin belgeyi ibraz etmemesine bağlanan sonuçlar ise m.221'de yer verilmiştir.

Bu kapsamda ele alınacak üç durumdan söz edilmelidir. Birincisi, belgenin ona dayanan tarafın elinde olması halinde, bu belgeyi o tarafın kendisinin mahkemeye vermesi gerektiği; vermemesi halinde ise belge elinde bulunan tarafın iddiasını ispat edememiş sayılması gündeme gelir^[34].

Diğer bir durum da, bir tarafın dayandığı ve mahkemeye verilmesini istediği belgenin karşı tarafın elinde olması ve m.220,1'de sayılan şartların gerçekleşmesi halinde karşı tarafın bu belgeyi mahkemeye vermesi zorunluluğunun doğmasıdır. Anılan hükme göre; ibrazı istenen belgenin, ileri sürülen hususun ispatı için zorunlu ve bu isteğin kanuna uygunluğuna mahkeme tarafından kanaat getiriliyor olması, karşı tarafın istenen belgenin elinde olduğunu ikrar etmesi veya ileri sürülen talep üzerine susması yahut belgenin var olduğunun resmi bir kayıtla anlaşılması veya başka bir belgede ikrar olunması halinde mahkeme karşı tarafın elinde olduğunu kabul ettiği belgeyi mahkemeye vermesi ister ve ona kesin bir süre verir. Belgeyi ibraz etmesine karar verilen taraf, kendisine verilen süre içerisinde belgeyi mahkemeye vermez, aynı sürede vermemesine ilişkin geçerli bir mazeret sunamazsa veya belgenin elinde bulunduğunu inkâr ederse mahkeme, belgenin mahkemeye verilmesini isteyen tarafın belge içeriği hakkındaki beyanını gerçek kabul edebilir (m.220,III). Ancak bunun için o tarafın kendisine teklif edilen yemini kabul edip etmemesi veya yerine getirip getirmemesi önem taşır^[35].

Son olarak da, davada dayanılan ve mahkemeye verilmesi istenen belgenin taraflar dışında üçüncü bir kişinin elinde olmasıdır. HMK m.221,1'de, üçüncü kişi veya kurumun elinde bulunan bir belgenin taraflarca ileri sürülen hususun ispatı için zorunlu olduğuna karar verilmesi halinde, bu belgeyi üçüncü kişinin mahkemeye vermesine karar vereceği düzenlenmiştir. Belgeyi ibraz etmesine karar verilen herkes, elindeki belgeyi ibraz etmek zorunda olduğu gibi, üçüncü kişinin belgeyi ibraz edememesi halinde de bunun sebebini ve delillerini açıklamalıdır (m.222,II). Ancak burada üçüncü kişilerin ellerindeki belgeleri ibraz zorunluluğu bulunduğu gerek

[34] Arslan/ Yılmaz/ Taşpınar Ayyavaz, s.411.

[35] Arslan/ Yılmaz/ Taşpınar Ayyavaz, s.412.

madde gerekse hükümet gerekçesinde belirtilse de üçüncü kişinin ibrazı istenen belgeyi ibraz etmemesinin sonucunda ne tür bir yaptırımla karşı karşıya kalacağına m.222 kapsamında yer verilmemiştir.

G. Ticari Defterlerin Delil Olması

Tacir olmanın en önemli sonuçlarından birisi de Türk Ticaret Kanunu m.18,1'de düzenlenen ticari defterleri tutma yükümlülüğüdür. Gerek TTK m.83'de gerekse HMK m.222'de mahkemenin ticari davalarda, tarafların ticari defterlerinin ibrazına, kendiliğinden veya taraflardan birinin talebi üzerine karar verilebileceği düzenlenmiştir. Nitekim TTK'nda ticari defter tutma ve tutulan bu defterlerin ibrazı zorunluluğunun sevk edilmesinin altında yatan düşünce, bu defterlerin, hukuk davaları bağlamında, delil olarak kullanılmasını sağlamaktır^[36]. Senetle ispat mecburiyetinin uygulandığı Türk hukukunda ticari defterlerle ispata ilişkin kurallar senetle ispat zorunluluğunun katılığını yumuşatmakta ve geniş bir uygulama alanı bulmaktadır.

Türk Ticaret Kanununun ticari defterler ispat hususunu düzenleyen hükümleri, modern kanunlarda benzer hükümlerin yer almaması gerekçeyle yeni 6102 sayılı TTK'na alınmamıştır^[37]. Başka bir deyişle, eski 6762 sayılı eTTK'ndan farklı olarak ticari defterlerin delil olarak kullanılmasyla ilgili herhangi bir düzenleme yer almamaktadır. TBMM Adalet Komisyonu gerekçesinde de belirtildiği üzere TTK'ndaki yerleşmiş ve yaygın uygulaması olan ticari defterlerle ispat hükümleri HMK'na alınmıştır.

Ticari defterlere ilişkin m.222'de ticari defterlerin ibrazı ve delil olması başlığı altında bu husus düzenlenmiştir. HMK m.222,II'e göre ticari defterlerin, ticari davalarda delil olarak kabul edilebilmesi için, kanuna göre eksiksiz ve usulüne uygun olarak tutulmuş, açılış ve kapanış onayları yaptırılmış ve defter kayıtlarının birbirini doğrulamış olması şarttır. HMK m.222,III'te ise ikinci fıkrada belirtilen şartlara uygun olarak tutulan ticari defter kayıtlarının sahibi ve halefleri lehine delil olarak kabul edilebilmesi için, diğer tarafın aynı şartlara uygun olarak tutulmuş ticari defterlerindeki kayıtların bunlara aykırı olmaması veya ilgili hususta hiçbir kayıt içermemesi yahut defter kayıtlarının aksinin senet veya diğer kesin delillerle ispatlanmamış olması gerekir. Anılan maddenin dördüncü fıkrasında ise açılış veya kapanış

[36] **Tanrıver**, s.816.

[37] **Pekcanitez/ Atalay/Özekes**, s.374.

onayları bulunmayan ve içerdiği kayıtlar birbirini doğrulamayan ticari defter kayıtları, sahibi aleyhine delil olur.

HMK m.222'nin hükümleri birlikte değerlendirildiği zaman bazı sonuçlara ulaşılabilir. Her iki tarafın ticari defterindeki kayıtların birbirini tutması halinde bunun delil olarak kullanılabilmesi mümkündür. Ancak taraflardan birinin ticari defterinde bulunan bir kaydın diğer tarafın ticari defterinde bulunmaması halinde yani kayıtsızlık halinde bu durumun hangi tarafın aleyhine veya lehine delil olacağı, kesin delil olarak mı değerlendirileceği, kesin delil denirse yemin teklif edilemeyeceği hususu da gözetildiğinde hangi kesin delil türü ile açıklanacağı gibi sorular akla gelebilir. Burada ticari defterlerin delil olarak dikkate alınması hali kanuna göre eksiksiz ve usulüne uygun olarak tutulmuş, açılış ve kapanış onayları yaptırılmış ve defter kayıtlarının birbirini doğrulamış olmasıdır. Ancak ilk bakıldığında m.222,II'de ticari defterlerin delil olarak kabul edilebilmesi için kanuna göre eksiksiz ve usulüne uygun olarak tutulmuş, açılış ve kapanış onayları yaptırılmış ve defter kayıtlarının birbirini doğrulamış olması şartı aranırken, m.222,IV'te açılış veya kapanış onayları bulunmayan ve içerdiği kayıtlar birbirini doğrulamayan ticari defter kayıtları, sahibi aleyhine delil olacağı hükmü birbiriyle çelişmekte görünmektedir. Bu iki hüküm birlikte değerlendirildiğinde, m.222,II'de yer alan şartların ticari defterlerin delil olması için değil, ticari defterlerin sahibi lehine delil olarak kullanılabilmesi için gerek şartlar olarak kabul etmek yerinde olur^[38]. Ticari defterin eksiksiz ve usulüne uygun tutulmaması yani taraflardan birisinin defterinde kayıt bulunmaması halinde ya ticari defterin delil değerinden söz edilemez ya da söz edilse dahi ancak ticari defterin sahibi aleyhine delil gücüne sahip olabileceği ifade edilebilir.

Ticari defterlerin taraflardan birinin aleyhine veya lehine delil olmasından ziyade bu defterin delil değeri konumuz açısından önem arz etmektedir. Ticari defterlerin ispat gücüne ilişkin herhangi bir belirleme kanunda yapılmamıştır. Bunların delil olduğu m.222,II hükmü uyarınca sabitken, bu defterleri delil kuvveti açısından kesin delil mi takdiri delil mi olarak kabul etmenin daha isabetli olacağına ilişkin doktrinde iki görüş mevcuttur^[39]. Eski 6762 sayılı TTK'da kat'i deliller başlığı altında düzenleme bulunduğu için

[38] **Önder Topal**, Ticari Defterlerin Delil Niteliği, Ankara 2015, s.122.

[39] HUMK ispat hukuku açısından Fransız hukuku hükümlerini esas almıştır. Fransız hukukunda ticari defterlerin takdiri delil niteliğini söylenmektedir (Mebrouk, s.36).

kesin delil olarak kabul edilmekteydi^[40]. Diğer taraftan, bu husus doktrinde ağırlıklı olarak kesin delil kabul edilse de, TTK'daki bu hükme rağmen ticari defterlerin takdiri delil olduğunu savunanlar da vardı^[41]. HMK'nun yürürlüğe girmesiyle birlikte ticari defterlerin delil olarak hukuki niteliğine ilişkin görüş farklılıkları devam etmiştir. Ticari defterleri kesin delil olarak kabul eden görüşe göre, m.222,I ve m.222,II'de kesin delil olmaya ilişkin genel şartlar, m.222,III'te de ticari defterlerin sahibi lehine delil olabilmesinin özel şartlarının düzenlenmesinden dolayı ticari defterlerin kesin delil olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır^[42]. Aynı görüşe göre, taraflardan birinin, kendi defterlerine göre gerçekte var olmayan bir vakıayı kaydederse, usulüne uygun tutulmuş hasmının ticari defter kayıtlarında, bu kayıt olmayacağı için kendi kaydına delil olarak dayanabileceğini ve hasmının da bu kaydın aksini senet veya diğer kesin delillerle ispatlama imkânının olabileceğini ifade etmektedir^[43]. Paralel doğrultuda bir diğer görüş de, m.222,III'te "ticari defterlerin ne zaman sahibi lehine delil olacakları değil, ne zaman kesin delil olacakları" hususları anlatılmaktadır^[44]. Yine m.222,III'teki "defter kayıtlarının aksinin senet veya diğer kesin delillerle ispatlanmamış olması gerekir" ibaresinden ticari defterlerin kesin delil olarak düzenlendiği anlaşılmaktadır^[45].

Bu hususta daha ayrıntılı olarak açıklanan bir diğer görüşe göre^[46] ticari defterlerin delil olma niteliği açısından ticari defterin sahibi lehine delil veya aleyhine olarak kullanılması arasında ayırım yapmak gerekir. Ticari defterlerin m.222'deki şartların gerçekleşmesi halinde sahibi lehine kesin delil olarak kabul edilmelidir. Senetle ispat zorunluluğunun uygulandığı hukukumuzda

[40] **M. Kamil Yıldırım**, Medeni Usul Hukukunda Delillerin Değerlendirilmesi, İstanbul 1990, s.217; **Ali Cem Budak/ Varol Karaaslan**, Medeni Usul Hukuku, Ankara 2017, s.238. Aslında bu hüküm olmasına rağmen doktrinde ağırlıklı olarak kesin delil olarak nitelendirilse de, takdiri delil olduğunu savunanlar da vardı.

[41] **Topal**, s.96–104.

[42] **Rıza Ayhan/ Hayrettin Çağlar**, Ticari İşletme Hukuku, Tamamen Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş Onuncu Bası, Ankara 2017, s.435.

[43] **Kiraz**, s.59.

[44] **Karslı**, s.620.

[45] **Müjgan Tunç Yücel**, HMK m.222 Çerçevesinde Ticari Defterlerle İspata İlişkin Bazı Sorunlar, Medeni Usul ve İcra İflas Hukuku Dergisi, Y.2013/2, C.9, S.25, s.122; **Levent Börü/ İlker Koçyiğit**, Ticari Dava, Ankara 2013, s.628; **İlayda İrem Polat**, Ticari Defterlerin Delil Niteliği, Ankara 2015, s.93.

[46] **Topal**, s.109- 117.

ticari defterlerle ispata ilişkin kurallar senetle ispat zorunluluğunun katılığını yumuşatmakta ve geniş bir uygulama alanı bulmaktadır^[47]. Senetle ispatta belirli bir parasal sınır öngörülmesi, tarafların haklı olsalar dahi ellerinde kesin delil bulunmadığı için aleyhlerine sonuçlanabilir. Hukuki işlemlerin ispatında kendi ticari defterlerine dayanan taraf, şartların bulunması halinde hukuki işlemi, parasal sınır olmaksızın, kesin olarak ispat edebilir. Eğer bir belgenin aksi senet veya diğer kesin delillerle ispat edilebilecekse bu belgenin de kesin delil olduğu sonucu çıkarılabilir. Ticari defterlerinin sahibi aleyhine delil olarak kullanılmasına ilişkin m.222,III hükmü gibi açık bir hüküm bulunmasa da ticari defterlerin sahibi aleyhine delil olarak kullanılmaları halinde kesin delil olacağını kabul etmek gerekir. Nitekim ticari defterleri sahibi lehine kesin delil olarak kabul edip, sahibi aleyhine kesin delil olarak kabul etmemek doğru değildir.

Diğer bir görüş ise ticari defterleri kesin delil olarak kabul etmeyen görüştür. TTK'nun genel gerekçesine bakıldığı zaman, artık pek çok ülkenin kanununda yer almayan ve ispat hukukunun ilkeleriyle de pek bağdaşmayan ticari defterlerle ispat usulüne son verilmiştir. Ticari defterlerin doğal olarak mahkemenin takdirine bağlı delil olma niteliklerini koruduğu ifade edilmiştir^[48]. Bu görüşe göre, TTK'nun genel gerekçesinden yola çıkılarak ticari defterlerin takdiri delil olduğu söylenebilir^[49].

Yargıtay ise bazı kararlarında ticari defterlerin sahibi lehine ve aleyhine kesin delil^[50] olacağını, bazı kararlarında usulüne uygun olarak tutulmamış olan ticari defterlerin sahibi lehine takdiri delil^[51] olacağını ifade etmektedir.

[47] **Pekcanitez/ Atalay/ Özekes**, s.374.

[48] **Budak/ Karaaslan**, s.238.

[49] **Nihat Taşdelen**, 6102 Sayılı Ticaret Kanuna Göre Ticari Defterler, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Y.2012, C.3,S.1, s.284- 285.

[50] “Ticari defterler kesin delillerdendir. Yasada delil vasfı taşıdığı takdirde aksinin yazılı veya kesin delillerle ispatı gerektiği düzenlenmiş olduğundan yasanın ticari defterleri kesin delil olarak düzenlendiği açıkça anlaşılmaktadır. Ticari deliller kesin delillerden ise ancak HMK m.222'deki koşullar çerçevesinde ispat aracı olabilir” (Y. 15.HD, T.23.1.2017, E.2016/4087, K.2017/261, KBİBB). Aynı yönde karar için bkz. (Y. 11.HD, T.20.2.2014, E.2013/14354, K.2014/3095, KBİBB).

[51] “Mahkemece iddia, savunma ve bilirkişi raporu ve tüm dosya kapsamına göre davalının 2009 ve 2010 yılı ticari defterlerinin düzenli, usulüne ve yasaya uygun tutulduğundan delil olmaz özelliği taşıdığı, davacı tarafın lehine delil olma vasfı taşıyan defter ve belgeleri ve davalı tarafın her ne kadar usulüne uygun tutmamakla

Hatta Yargıtay bir kararında gerekçe bile göstermeksizin ticari defterlerin delil başlangıcı olabileceğini de ileri sürmüştür^[52].

Kanaatimce ticari defterler birer takdiri delil olarak değerlendirilmelidir. Bu konuda gerek TTK'nun genel gerekçesinde^[53] bu durum açıklansa da, m.222,I uyarınca mahkeme, ticari davalarda tarafların ticari defterlerinin ibrazına kendiliğinden veya taraflardan birinin talebi üzerine karar verebileceği şeklinde düzenleme yapmıştır. Ticari defterlerin ibrazı üzerine bu defterlerin birbirlerini doğrulayıp doğrulamadığı bilirkişi tarafından bakılacak ve anlaşılacak aynı zamanda diğer delillerle birlikte değerlendirilip kanaat getirilecektir. Yargıtay bu konuya ilişkin kararında^[54] “*Ticari defterlerin sunulması halinde bunlar üzerinde bilirkişi incelemesi yaptırılarak taraf delilleri değerlendirilip sonuca göre bir karar verilmesi gerekirken, bu yöndeki davacı talebi dikkate alınmadan yazılı şekilde karar verilmesi doğru olmamıştır*” şeklinde hüküm kurduğundan, ticari defterlerin sunulması halinde bunlar üzerine bilirkişi incelemesi yaptırılıp, taraf delilleri değerlendirilerek

lehine takdiri delil vasfı taşıyan defterlerindeki kayıtların birbiriyle örtüştüğü..” (Y. 11.HD, T.20.5.2013, E.2012/12675, K.2013/10414, Yayınlanmamış).

- [52] Topal, s.118. “Davalı davacının iddia ettiği gibi F.nin filmde dolayı doğan borcunu kabul ettiğini beyan ederek davayı inkar etmiş, ancak (Ninno Yavrum) filminin davacı tarafından dublajı yapılması için zamanı rücu olarak .. liralık bono verdiğini, bunu da ödemiş olduğunu, bu şekilde muamelenin davacının iddiasına delil teşkil etmeyeceğini de savunmuştur. Davalının bu inkarı karşısında davasını ispat davacı tarafa düşeceğinden o şekilde verilen karar üzerine ... delil listesi ile delillerini irae eylemiş ve bunlardan mektupları ibraz etmiştir. Ayrıca ticari defterlerinin incelenmesini ve tanıkların dinlenmesini istemiştir. Bu delillere karşı davalı usulün 288. maddesine dayanarak şahit dinlenemeyeceğini ve diğer delillerinde iddiayı ispata yeterli bulunmadığını savunmuş, davalı aynı kanununun 292.maddesine dayanarak mektupların delil başlangıcı sayılmasını ve bu sebeple tanıkların dinlenmesini istemiş ise de mahkeme mektuplar münderecatı bu nitelikte görülmeyle davacının bu iddiasını reddedilerek dava ispat edilmediğinden dolayı reddedilmiş bulunmaktadır. İki taraf tüccar olduğuna göre davacının ticari defterleri, ibraz edilen mektuplar delil başlangıcı sayılarak, davacının listesini verdiği şahitler dinlenmek, dublaj işi için paranın mahiyeti tespit edilmeden ve ... savunmaları da göz önünde tutularak sonuca göre karar vermek iktiza eder” (Y. TD, 8.10.1962, E.1491, K.3468, **Halil Kılıç**, Açıklamalı- İçtihatlı 6100 Sayılı HMK, C.2, Ankara 2011, s.2125–2126).
- [53] Artık pek çok ülkenin kanununda yer almayan ve ispat hukukunun ilkeleriyle de pek bağdaşmayan ticari defterlerle ispat usulüne son verilmiştir. Ticari defterler, doğal olarak, mahkemenin takdirine bağlı delil olma niteliklerini korumaktadır.
- [54] Karar için bkz. (Y. 19.HD, T.18.2.2016, E.2015/11427, K.2016/2597, KBİBB).

karar verilmelidir. Buradan çıkan sonuç ise, mahkemenin takdiren bir karar vereceği ve ticari defterleri kesin delil olarak değerlendirmenin isabetli olmayacağıdır. HMK m.222'nin tamamında da bu anlayış benimsenmiştir. Nitekim kesin delil olarak nitelendirilmesi istenseydi, kanun koyucu bunu aynı madde altında hüküm altına alırdı.

Ticari defterlere ilişkin bir diğer husus ise ticari defterlerin belge tanımına dâhil edilip edilemeyeceğidir. Ticari delillerin daha önceden tanımını yaptığımız belgenin tanımına dâhil edilebilirler^[55]. Ticari defter uyuşmazlık konusu vakıayı ispata elverişli bir bilgi taşıyıcısı olarak değerlendirilebilir. Ancak mahkeme bu delili doğrudan değerlendirmemekte, ticari defterler bilirkişi incelemesinden geçmektedir. Burada hâkimin delil olarak bilirkişi raporunu mu değerlendireceği yoksa ticari defterleri mi değerlendirmiş sayılacağı sorusu akla gelebilir. Her ne kadar mahkeme doğrudan ticari defterleri değerlendirmese ve hükme esas alınan bilirkişi raporu olsa da burada delil niteliğine sahip olan ticari defterlerdir. Teknik bir inceleme söz konusu olduğu için bilirkişi inceleyip doğruluk veya yanlış hakkında karar verir. Oysaki ticari defterin incelemesi hâkimin yeterli bilgisi ve tecrübesi olması halinde kendisi tarafından bile bizzat yerine getirilebilir. Burada esas alınan ticari defterler olduğundan bu husus bilirkişi raporu içinde erimiş sayılmaz. Bu rapor ticari defterlerdeki bilgileri açıklar. Bilirkişi raporuyla ticari defterin delil niteliğinin çatışması söz konusu değildir.

[55] “Davacı taraf, HMK’nun 222 son maddesi uyarınca delillerini davalının defterlerine hasretmediği gibi davacı defterleri de usulüne uygun biçimde tutulmadığından ancak sahibi aleyhine delil teşkil edecektir. O halde mahkemece, davacının varlığını iddia ettiği taşıma ilişkisini ispatla yükümlü bulunduğu, sunulan faturaların tek başına bu ilişkinin varlığını kanıtlamaya yeterli olmadığı, davacı tarafın delillerini davalının ticari defterlerine hasretmediği ve ticari defterlerin aynı zamanda HMK’nun 199. maddesi kapsamında belge olduğu hususları da göz önünde bulundurularak ..sonuca göre yukarıda yapılan açıklamalar çerçevesinde bir karar verilmesi gerekirken yazılı şekilde yanılığlı değerlendirme ile hüküm tesisi doğru görülmemiştir” (Y. 11.HD, T.29.9.2015, E.2014/12592, K.2015/9631, Yayımlanmamış). Yargıtay’ın verdiği bu kararda ticari defterlerin belge olduğu izah edilmiştir. Bunu belge ile izah etmeye gerek yoktur. Nitekim HMK m.222’de ticari defterlerin belge olduğu belirlenmiş haldedir.

2. BELGE VE SENET AYRIMI

A. Genel Olarak

6100 Sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu ile ilk defa hukukumuzda belge kavramı ile senet kavramı birbirinden ayrılmış, belge, senet kavramını da içine alacak şekilde bir üst kavram olarak düzenlenmiştir. Senet ve belge ayırımına ilişkin kanunda belge kavramının senet yerine kullanılmadığı ve bu sebeple senetle ispat kurallarının belge ile ispat kuralları haline gelmediği söylenebilir^[56]. Böylece belge kavramı konusundaki tereddütler ortadan kalmış ve senet kavramı ile karıştırılmaması mümkün hale gelmiştir. Ancak bir görüşe^[57] göre belgenin açık bir hükümle düzenlenmesine gerek yoktur. Çünkü senet dışındaki belgeler ya yazılı delil başlangıcı ya da kanunda düzenlenmemiş delildir. Belge kavramını kanunda açıkça düzenlemek senetle ispat zorunluluğu kuralını zora sokabilir. Ancak bu görüşe katılmak mümkün değildir. Herhangi bir veri taşıyıcısı, bugün anladığımız anlamda senet ya da güvenli elektronik imza ile imzalanmış elektronik verilerden daha kuvvetli bir ikna gücüne ve güvenliğe sahipse onun kesin delil olarak kabulü de kolaylaşmakta ve kanunun sistematığının bozulmasına da gerek olmamaktadır^[58].

Ayrıca belge ve senet arasında bir ayırım yapılması ve belgenin bir üst kavram olarak kabul edilmiş olması ileride meydana gelecek teknik gelişmelere daha kolay ayak uydurulmasını ve bu yönde düzenleme yapılmasını mümkün kılabilir^[59]. Nitekim bu husus m.199'un hükümet gerekçesinde de aynı şekilde belirtilmiştir. Ancak anılan madde ile farklı bilgi taşıyıcıları belirtmek suretiyle bu konudaki gelişmelere imkân tanıyacak bir tanımlama yapılmasıyla birlikte ispat hukuku açısından serbest delil sistemine geçildiğine ilişkin ilk adımın atıldığı kabul edilse de bu adımın arkası getirilememiştir.

[56] Arslan/ Yılmaz/ Taşpınar Ayvaz, s.397.

[57] Baki Kuru, Hukuk Muhakemeleri Kanun Tasarısı Hakkında Genel Değerlendirme, Medeni Usul ve İcra- İflas Hukukçuları Toplantısı V, Ankara 2006, s.75; Baki Kuru, Yazılı Delil Başlangıcı (HMK m.202), Prof Dr. Ejder Yılmaz'a Armağan, C.2, Ankara 2014, s.1383.

[58] Hakan Pekcanitez, Hukuk Muhakemeleri Kanun Tasarısı Hakkında Genel Değerlendirme, Medeni Usul ve İcra- İflas Hukukçuları Toplantısı V, Ankara 2006, s.25.

[59] Pekcanitez- Hukuk Muhakemeleri Kanun Tasarısı Hakkında Genel Değerlendirme, s.25.

Bu nedenle de arzulanen sonuç olan senetle ispat zorunluluğunun yumuşatılmasına ilişkin kural beklenen sonucu verememiştir. Serbest delil sistemine ilişkin atılan bu adımın arkasının gelmemesi tartışmalara yol açmışsa da bu konuda herhangi bir düzenleme halen yapılmamıştır.

B. Senetle İspat Zorunluluğu

Senetle ispat zorunluluğundan maksat, kesin delillerle ispat zorunluluğudur^[60]. HMK m.200’de hukuki işlemlerin yapıldığı zaman “belli bir miktar veya değer in üstünde olması halinde” senetle yani kesin delillerle ispat edilmesi zorunluluğuna yer vermiştir. Senetle ispat kuralı, senede verilen önemin esas olduğu, tanığın ise hukuki işlemlerin ispatı için yeterince değerli görülmediği bir anlayış çerçevesinde düzenlenen ve uygulanan bir kuraldır^[61]. HMK’ndaki bu düzenleme ile senetle ispat kuralındaki miktar sınırı, 2020 yılı itibariyle 4.480 Türk Lirası olduğu için yani HUMK dönemindeki rakamında çok üzerinde bir değerinin bulunması sebebiyle yapılan bu ciddi artış senetle ispat zorunluluğunun uygulanma alanında kayda değer oranda bir azaltma yaratabilir^[62]. Hem HUMK zamanında senetle ispatın gerek olduğu hukuki işlemin değerinin HMK’na nazaran çok düşük olması, hem de senetle ispat kuralının istisnaları çok dar olması sebebiyle senetle ispat kuralının uygulandığı hallerde yargılama tıkanmaktaydı^[63]. Bu sebeple HMK ile birlikte senetle ispat kuralına ilişkin düzenleme yapılmıştır. Yapılan düzenlemeyle senetle ispat kuralına ilişkin hukuki işlemin değeri hissedilir şekilde artırıldı ve senetle ispat kuralının istisnaları genişletildi^[64].

Senetle ispat zorunluluğuna ilişkin kuralın en kuvvetli gerekçesini yalan tanıklığı önlenmesini sağlamak oluşturur^[65]. Yani, Türk hukukunda tanık

[60] **Kuru**, s.263; **Tanrıver-** Usul, s.850; **Arslan/ Yılmaz/Taşpınar Ayvaz**, s.413.

[61] **İlhan E. Postacıoğlu**, Şehadetle İspat Memnuiyeti ve Hudutları, İstanbul 1964, s.26.

[62] **Mustafa Göksu**, 6100 Sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu çerçevesinde Senetle İspat Kuralları ve Bunların İstisnaları, Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Y.2011, C.1, S.1, s.55.

[63] **H. Özden Özkaya Ferendeci**, Yeni Hukuk Muhakemeleri Kanunundaki Belge Terimi ve İspat Hukukundaki Yeri, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Y.2014, C.16, Özel Sayı, Prof. Dr. Hakan Pekcanitez’e Armağan, s.818.

[64] **Özkaya Ferendeci**, s.819.

[65] **Konuralp-** İspat Kurallarının Zorlanan Sınırları, s.56; **Servet Türktekin**, Senetle İspat Zorunluluğu ve Sınırları, Kayseri 2010, s.59 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans

deliline olan güvensizlik bu kuralın kabul edilmesinin en belirgin göstergesidir^[66]. Bunun yanı sıra mahkemelerin işini kolaylaştırmak, yargıyı hızlandırmak ve hâkimin takdir yetkisini kısıtlamak da senetle ispat kuralının diğer konulma gerekçeleridir^[67].

Bir hukuk sisteminde ispat aracı olan delillerin türlerinin tespiti açısından katı delil sistemi ve serbest delil sistemi kabul edilmiştir. Katı delil sisteminin kabul edildiği Alman hukukunda kanunda belirtilmiş olan delil türleri^[68] dışında başka bir delil ispat aracı olarak kullanılamaz^[69]. Hukukumuzda ise m.192'de “kanunda düzenlenmemiş deliller” adı altında getirilen hükümle katı delil sisteminin kabul edilmediği anlaşılır.

Hâkimin delilleri değerlendirmesi konusunda ise yine delillerin serbestçe değerlendirilmesi ve kanuni delil sistemi şeklinde ikili bir sistem vardır. Delillerin serbestçe değerlendirilmesi sistemin kabul edildiği Alman hukukunda hâkim ileri sürülebilen delillerin gerçeği yansıtmayı yansıtmadığını tespit konusunda serbestiye sahiptir^[70]. Hukukumuzda ise karma bir sistem benimsenmiştir^[71]. Şöyle ki, delil sistemi olarak hâkimin takdir yetkisinin olmadığı kesin delile dayalı kanuni delil sistemi ile hâkimi bağlamayan serbest delile dayalı takdiri delil sisteminin her ikisi de vardır^[72]. HMK m.198'de, kanuni istisnalar dışında hâkimin delilleri serbestçe değerlendireceği hükmü yer alsa da belirli bir parasal sınırın üstündeki hukuki işlemlerin senetle ispatını ve senede karşı senetle ispatını öngören hükümler karşısında kesin delille ispat daha çok dikkate alınmakta ve hâkimin delilleri değerlendirmesindeki serbestisi büyük oranda sınırlamaya tabi olduğu ifade edilmektedir^[73]. Başka bir deyişle hâkim delilleri değerlendirme konusunda serbest olmakla birlikte,

Tezi); **Karlı**, s.577.

[66] **Pekcanitez/ Özkes/Akkan/ Taş Korkmaz**, s.1836.

[67] **Gökler**, s.15 vd; **Karlı**, s.579 vd.

[68] Ayrıntılı bilgi için bkz. **Yıldırım**- Delillerin Değerlendirilmesi, s.87.

[69] **Kale/ Keser**, s.704.

[70] **Kale/ Keser**, s.705.

[71] **Kale/ Keser**, s.705.

[72] **Yavuz Alangoya/ M. Kamil Yıldırım/ Nevhis Deren- Yıldırım**, Medeni Usul Hukuku Esasları, Yedinci Baskı, İstanbul 2009, s.379 vd; **Özkaya Ferendeci**, s.815.

[73] **Taylan Özgür Kiraz**, 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu İle Getirilen Yenilikler, Ankara 2012, s.41.

bu ilkeye getirilen en önemli istisna hâkimin kesin delille bağlı olmasıdır^[74]. Kanuni delil sistemiyle (Alman ve İsviçre hukukunda egemen olan vicdani delil sisteminin tersi olan) bir yandan hâkimin keyfilığının önüne geçilmesi amaçlanırken diğer yandan da belirli delillerin varlığı halinde hukuki işlemlerin ispatlanmış sayılacağı öngörülmüştür^[75].

Senetle ispat kuralına ilişkin doktrinde çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlardan bir kısmı kanuni delil sistemini diğer bir kısmı ise serbest delil sistemini savunmaktadır. Bu görüşlerden biri senetle ispat kuralının hak arama hürriyetine aykırı olduğunu, her ne kadar delil sözleşmesi yaparak bu kuralın sıkı şekil şartları ortadan kaldırılsa da hak arama, ispat ve delillerin serbestçe takdiri imkânının ortadan kalktığını savunurlar^[76]. Hatta bu kural delillerin değerlendirilmesini önlemekte olup gerçeğin bulunmasını da engeller^[77]. Çünkü senetle ispatın zorunlu olduğu hallerde senede bağlılık söz konusu olduğundan maddi gerçek yansıtılmasa bile senetle ispat kuralı gereği tanık dinletilemez^[78]. Aynı zamanda gerçeği arayan hâkimi de sınırlandırır^[79]. Modern usul hukukunda hâkimin delilleri serbestçe değerlendirip, önüne getirilen delillerin iddia edilen olayların ispatına yetip yetmeyeceğine karar verebilmelidir^[80]. Ayrıca hukukumuzda maddi gerçeğe daha çok yaklaşılabilmesi için medeni usul hukukunda delillerin serbestçe değerlendirilmesi ilkesi, daha kapsamlı biçimde geçerli kılınmalıdır^[81].

Diğer görüş ise^[82] şekilcilik olarak ifade edilen kanuni delil sistemiyle tarafların hukuki işlem yapmadan önce düşünmeye sevk edileceği ve ani karar vermekten uzaklaşıldığı için daha isabetli kararlar verilebileceğini ifade

[74] **Serdar Nart**, Alman ve Türk Hukukunda Senetle İspat, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Y.2007, C.9, S.1, s.209.

[75] **Sema Taşpınar**, Medeni Yargılama Hukukunda İspat Sözleşmeleri, Ankara 2001, s.40.

[76] **Yıldırım**- Delillerin Değerlendirilmesi, s.209.

[77] **Yıldırım**- Delillerin Değerlendirilmesi, s.218; **Recep Akcan**, Medeni Usul Hukuku Açısından Faks Metinlerinin Önemi ve Delil Niteliği, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Y.2009, C.9, S.1-2, s.185.

[78] **Nart**, s.231.

[79] **Akcan**, s.185.

[80] **İbrahim Ermenek**, Medeni Usul Hukukunda Davayı Kabul, Ankara 2009, s.169.

[81] **Yıldırım**- İlkeler, s.127.

[82] **Necmeddin M. Berkin**, İspat Hukukunda Senet Delili ve Yazılı Şekil, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Y.1946, C.12, s.1183-1184.

etmektedir. Ayrıca senet, hakların ispatını kolaylaştırdığından ve hak sahiplerinin haklarını güvence altına aldığından yargılama daha kısa sürede biter. Aynı görüşü destekleyenler^[83], kanuni delil sisteminin bazı olaylarda maddi gerçekliğin ortaya çıkmasına engel olmasına rağmen faydalarının daha fazla olduğunu belirtmiştir. Hatta kanuni delil sistemi hâkimin takdir yetkisini kullanmasını engellemekle birlikte^[84] tanıkların ölümü, yalan söylemesi gibi tehlikeleri de bertaraf eder^[85]. Senetle ispat kuralının tamamen terk edilerek serbest delil sistemine geçilmesinin isabetli olmayacağı, Yargıtay kararlarıyla bu kuralın sertliğinin giderilmesi gerekliliği de ifade edilmiştir^[86]. Doktrinde daha da ileri gidilerek bu durum şu şekilde belirtilmiştir: Tanıkla ispatın bazı olaylarda gerçeğin açıklanmasına engel olma tehlikesi bulunduğundan, tanık delilinin yasaklanmasının Türkiye'deki toplumsal şartlara uygun olacağı düşünülmektedir^[87].

Peki, Türkiye'deki toplumsal, sosyal ve ekonomik şartlar bir arada değerlendirildiği zaman delillerin serbestçe değerlendirilmesi sistemine geçilmesi için bir ön hazırlık olarak düşünülen belge kavramından istenilen sonuca ulaşılması mümkün müdür? Ülkemizde yüzyıldan fazla bir süredir uygulanan senetle ispat kuralı önemi sebebiyle HMK'nda da aynen benimsenmiştir. Hukuki işlemlerin ispat konusunda kesin delile dayalı delil sistemini benimsemiş ülkelerde kesin delillerin önemi yadsınamaz olmakla birlikte senetle ispat kuralının kesin esaslar dâhilinde uygulanması birtakım rahatsızlıklar doğurmaktadır^[88]. Örneğin, kırsal kesimlerde kişiler maddi hukuk anlamında bir hakka sahip olmasına rağmen yargılamada bunu usulüne uygun delille ispatlayamadığı için davayı kaybettiğinden ortaya çıkan karar vicdanı

[83] **İlhan E. Postacıoğlu**, Medeni Usul Hukuku Dersleri, Altıncı Bası, İstanbul 1975, s.568; **Necip Bilge**, Medeni Yargılama Hukuku Dersleri, Ankara 1965, s.363.

[84] **Mustafa Reşit Belgesay**, Deliller, İstanbul 1940, s.79.

[85] **Bilge**, s.363.

[86] **Yavuz Alangoya**, Senede Karşı Senetle İspat Kuralı ve Hayatın Olağan Akışı Kavramı, Prof. Dr. Necip Kocayusufoğlu için Armağan, Ankara 2004, s.531; **Murat Yavaş**, Senetle İspat ve Senede Karşı Senetle İspat Kuralları ile Bu Kuralların İstisnaları, Ankara 2009, s.64.

[87] Bu görüş için bkz. **Postacıoğlu**, s.592.

[88] **Abdurrahim Karlı**, Medeni Muhakeme Hukuku, Üçüncü Baskı, İstanbul 2012, s.574.

zedelemekte olup bunun önlenmesi için bazı esnekliklere ihtiyaç vardır^[89]. Ancak delil serbestisi sistemine geçiş için bir düşünce zemini oluşmuş olsa ve medeni usul hukukunun asıl amacı olan maddi gerçeğe ulaşma konusu hususu öncelikli olarak düşünülse bile hukukumuzda bu hususun suistimal edilebileceği de göz ardı edilmemelidir. Özellikle ticari hayatın devamlılığı için senetle ispat kuralının uygulanmasına devam edilmesi daha isabetli olur. Aynı zamanda daha fazla tatmin etmeyen kararların verilmesine yol açar. Her ne kadar delil serbestisi sistemine ilişkin kapı aralanmış olsa da serbest delil sistemine bir bütün geçilmesi sonucuna ulaşılmamalıdır. Ancak elbette ki bu durumun ileride yapılacak olan yeniliklerin habercisi olacağı da yadsınamaz bir gerçektir^[90].

C. Senetle İspat Zorunluluğu Kuralının Kaynağı

HUMK her ne kadar İsviçre (Neuchatel Kantonu) Medeni Usul Kanunu esas alınarak hazırlanmış olsa da, HUMK'ndaki ispata ilişkin hükümler de Fransız hukukundan^[91] yararlandığı için İsviçre'de hukuk yargılamasında egemen olan delil serbestisi kuralından ayrılmıştır^[92].

Fransız hukuku, senetle ispat zorunluluğunun ve istisnalarına ilişkin HUMK hükümlerinin kaynağıdır^[93]. HUMK'nun ispata ilişkin düzenlemesinin temeli Fransız hukuku olsa da İsviçre (Neuchatel Kantonu) ve Alman^[94] hukuku hükümlerinden de etkilenen karma (eklektik) bir yapı gösterir^[95]. Esasen Fransız hukukuyla Türk hukuku karşılaştırıldığında, Türk hukukunda senetle ispat kuralının daha sıkı şekilde uygulandığı görülür^[96]. Fransız hukukunda hâkim kural olarak delilleri değerlendirme konusunda

[89] **Ahmet Metin Gökler**, Senetle İspat ve Senede Karşı Senetle İspat, İstanbul 2010, s.3 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi); **Belgesay**, s.79.

[90] **Özkaya Ferendeci**, s.826.

[91] **Haluk Konuralp**, Medeni Usul Hukukunda Yazılı Delil Başlangıcı, Tıpkı Basım, Ankara 2009, s.29.

[92] **Gökler**, s.26.

[93] **M. Kamil Yıldırım**, Kitap İncelemesi- Avrupa İspat Hukuku Tablosu, Doç. Dr. Mehmet Somer'e Armağan, İstanbul 2006, s.797; **Konuralp**- İspat Kurallarının Zorlanan Sınırları, s.14.

[94] Alman hukuk sisteminde hem hukuki işlemler hem hukuki fiiller alanında serbest delil ilkesi geçerlidir (**Yavaş**- Senetle İspat, s.38).

[95] **Taşpınar**, s.44.

[96] **Yıldırım**- İlkeler, s.119.

serbest olmakla birlikte, bu husustaki en büyük istisna hâkimin kesin delille bağlı olmasıdır^[97]. Fransız hukukunda da Türk hukukunda olduğu gibi hukuki işlemler önemli ölçüde senetle ispat edildiği için senedin delil olarak önemi büyük bir yer tutar^[98].

Gerek HUMK döneminde gerekse HMK döneminde senetle ispat kuralına yer verilmiştir. Belge kavramının Kanun'da çerçevesinin çizilmiş olması, delil başlangıcı ve delil sözleşmelerine yer verilmesiyle bu kural yumuşatılmaya çalışılsa da senetle ispat ve senede karşı senetle ispat kuralından tam olarak uzaklaşamamıştır. Her ne kadar Fransız ve İtalyan hukukunda senetle ispat yasağı kuralların son zamanlarda yumuşatılması yolundaki düzenlemeler getirilse de^[99], Akdeniz ülkeleri olan Fransa, İtalya^[100] ve Yunanistan^[101] hukukunda senetle ispat kuralı korunmaktadır^[102]. Değişik hukuk sistemlerine bakıldığında, bu durumun aksine, pek çok hukuk sisteminde de hukuki işlemlerin ispatının senetle sınırlanmadığı ve hatta etkin hukuki koruma yararına delillerin serbestçe değerlendirilmesine izin verildiği tespit edilmiştir^[103].

D. Senetle İspat Kuralının Katılığının Yumuşatılması Bağlamında Delil Başlangıcı

6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu senede göre bir üst kavram olan belge kavramını kullanmayı tercih etmiş olmakla birlikte delil başlangıcı kavramı belge kavramının yanı sıra senetle ispat kuralının istisnası olduğu için asıl olarak senet kavramıyla ilişkilendirilebilir. Bu hususta delil başlangıcı kavramının belge odaklı yapılmış olması belge merkezli bir

[97] **Mebrouk**, s.17.

[98] **Mebrouk**, s.65.

[99] **Postacıoğlu**, s.592.

[100] İtalyan hukuk sisteminde tanığa duyulan güvensizlik sonucunda tanık delilinin yasaklanması yoluna gidilmiştir. Nitekim İtalyan hukukunda da senetle ispat kuralı geçerliliğini korur (**Yavaş**- Senetle İspat, s.40–41).

[101] Yunan hukukunda tanık deliline birçok yönden sınırlama getirilmiştir Çünkü Yuna hukuku Fransız hukukunu takip etmektedir. Belirli bir miktarı aşan hukuki işlemler bakımından senetle ispat kavramı esas alınmaktadır (**Yavaş**- Senetle İspat, s.46).

[102] **Yıldırım**- Delillerin Değerlendirilmesi, s.209; **Pekcanitez**- Hukuk Muhakemeleri Kanun Tasarısı Hakkında Genel Değerlendirme, s.26; **Göksu**, s.54; **Postacıoğlu**- Şahadetle İspat Memnuiyeti ve Hudutları, s.14.

[103] **Yıldırım**- İlkeler, s.127.

kanun sistematığının tercih edildiği anlamına geldiği ifade edilse de^[104] aslında bunu söylemek çok mümkün değildir. HMK m.202,II her ne kadar delil başlangıcını belge olarak değerlendirse de delil başlangıcı senetle ispat kuralının önemli istisnalarından birisidir. Ancak tabii ki belge merkezli (Kanun'un belge olduğunu ifade etmesi) bir delil başlangıcı tanımının yapılmış olması, senetle ispat kuralının istisnası olan delil başlangıcına başvuru imkânını arttırır^[105]. Belge kavramı ne kadar geniş tanımlanırsa, delil başlangıcının uygulama alanı o kadar genişler ve senetle ispat kuralları da o ölçüde sınırlanmış olur^[106]. Hukukumuzda geçerli olan hâkimin kesin delillerle bağlılığının söz konusu olduğu kanunî delil sisteminden serbest delil sistemine geçebilmek de bu sayede daha mümkün hale gelecektir^[107]. Aynı doğrultuda HUMK döneminde de yazılı delil başlangıcı olarak adlandırılan bu kurumun amacı kanuni delil sisteminin yarattığı bazı sakıncaları gidermekti^[108]. Ancak yine yazılı delil başlangıcı hükmünün varlığı kanuni delil sisteminin katı bir biçimde kabul edilmediğini de göstermekteydi^[109].

Senetle ispat zorunluluğu kuralının istisnalarından birisi olan delil başlangıcına Kanun m.202'de yer vermiştir. Buna göre, delil başlangıcı, iddia konusu hukuki işlemin ispatına tam olarak yetmeyen ancak hukuki işlemi muhtemel gösteren ve kendisine karşı ileri sürülen kimse veya temsilcisi tarafından verilmiş veya gönderilmiş belge olarak tanımlanmıştır.

Delil başlangıcının unsurlarına bakacak olursak öncelikle ortada bir belge olmalıdır. HUMK döneminden farklı olarak Kanun yazılılık unsurunu şart koşmamıştır^[110]. Yani delil başlangıcı olarak başvurulabilecek belgeler arasında yazılı veya basılı metin, senet, çizim, plan, kroki, fotoğraf, film, görüntü veya ses kaydı gibi veriler ile elektronik ortamdaki veriler ve bunlara benzer bilgi taşıyıcıları sayılabilir^[111]. Kanun'daki belge tanımının içine girdiği iddia ve ispat edilen her türlü unsura delil başlangıcı olarak dayanmak

[104] **Mazlum**, s.14.

[105] **Mazlum**, s.14.

[106] **Salih Keser**, Medeni Yargılama Hukukunda Delil Başlangıcı, İstanbul 2016, s.43.

[107] **Murat Yavaş**, Hukuk Muhakemeleri Tasarısının Bazı Hükümlerinin Değerlendirilmesi, Prof. Dr Saim Üstündağ'a Armağan, Ankara 2009, s.542.

[108] **Konuralp**- İspat Kurallarının Zorlanan Sınırları, s.38.

[109] **Konuralp**- Yazılı Delil Başlangıcı, s.24.

[110] **Arslan/ Yılmaz/Taşpınar Ayvaz**, s.420; Tanrıver, s.855.

[111] **Pekcanitez/ Özekes/Akkan/ Taş Korkmaz**, s.1841.

mümkündür^[112]. Ancak bu noktada doktrinde aksi görüş de mevcuttur. Bu görüşe göre^[113] m.199 anlamında senet dışındaki bir belgenin kendisi senetle ispat zorunluluğunun istisnası olmadığından delil başlangıcı sayılamaz. Aksi halde m.199'a göre senet dışındaki tam bir belge ile dahi senetle ispat zorunluluğu yerine getirilemezken, bir belgeye senetle ispat zorunluluğunun istisnası olan delil başlangıcı kuvveti tanınmış olur. Bu da kendi içerisinde çelişki barındırır. Bu nedenle senede karşı ileri sürülen delil başlangıcının yazılı olmasının gerekli olduğu^[114] ve m.199'daki senet dışındaki belgelere karşı ileri sürülen delil başlangıcının yazılı olmasına gerek olmadığı görüşündedir. Ancak Kanun'unda açıkça delil başlangıcının yazılı olma zorunluluğu düzenlenmediği için bu görüşe katılmak mümkün değildir.

Delil başlangıcının diğer unsurları ise belgenin aleyhine sürülen kişi veya temsilcisi tarafından verilmiş veya gönderilmiş olması ve verilen bu belgenin, iddia edilen hukuki işlemi tam olarak ispata yetmemekle birlikte o hukuki işlemin varlığını muhtemel gösterecek bir yeterliliğe sahip olmasıdır^[115].

Bu üç unsurun birlikte bulunması halinde delil başlangıcının varlığından söz edilir ve o hukuki işlem hakkında tanık dinletilebilir. Yazılı veya basılı metin, senet, çizim, plan, kroki, fotoğraf, film, görüntü veya ses kaydı gibi veriler ile elektronik ortamdaki veriler ve bunlara benzer bilgi taşıyıcılarının delil başlangıcı olarak kabul edilmesi sonucunda o hukuki işlem tanıkla da ispat edilebilir. Delil başlangıcının varlığında hâkim, hem delil başlangıcı hem de dinlenen tanık veya diğer takdiri delilleri serbestçe değerlendirerek

[112] **Pekcanitez/ Özekes/Akkan/ Taş Korkmaz**, s.1842.

[113] **Kuru-** Yazılı Delil Başlangıcı, s.1385–1391; **Kuru**, s.251.

[114] Yargı uygulamasının da kararları bu yöndedir. “Davanın niteliği gereği, çalışma olgusu her türlü delille ispatlanabilmesine karşın, ücretin ispatında bu denli bir serbestlik söz konusu değildir. Hukuk Genel Kurulunun 2005/21-409 E., 2005/413 K. sayılı kararında da belirtildiği üzere, Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu'nun 288. maddesindeki (Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 200. maddesi) yazılı sınırları aşan ücret alma iddialarının yazılı delille kanıtlanması zorunluluğu bulunmaktadır.. varlığı iddia edilen çalışmanın öncesine ve sonrasına ait yazılı delil başlangıcı sayılabilecek belgeler bulunuyorsa tanık dinletilmesi mümkündür (HMK m. 202).. prime esas kazancın tespiti hususunda, hukuksal geçerliliğe haiz olarak düzenlenmiş bulunmaları kaydıyla, sigortalının imzasının bulunduğu aylık ücreti gösteren para makbuzları, banka kayıtları, ticari defter kayıtları, ücret bordroları gibi belgelerin varlığı araştırılmalıdır” (Y.10.HD, T.8.04.2013,E.2012/11991, K.2013/6913,KBİBB).

[115] **Arslan/ Yılmaz/Taşpınar Ayyaz**, s.420; **Tanrıver**, s.855.

bir karar verir^[116]. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, delil başlangıcı sadece miktar ve değeri 4.480 Türk Lirasını aşan hukuki işlemin, tanığa başvurulması suretiyle ispatına olanak verirken, başlı başına bir ispat aracı olarak kabul edilemez^[117]. Sonuç olarak delil başlangıcı, başlı başına bir delil değildir^[118]. Takdiri delillerle ispat olanağını sağlayan bir müessese konumundadır ve tanık beyanı ile birlikte değerlendirilmez^[119].

Delil başlangıcına ilişkin olarak m.202'de getirilen düzenleme ile delil başlangıcı sayılabilecek olan unsurlar daha geniş olduğundan, hukukumuzdaki senetle ispat zorunluluğu önemli ölçüde yumuşatılmıştır^[120]. Senetle ispat kuralının istisnası olan delil başlangıcı kurumundaki değişiklik, senetle ispat kuralının eski sert şekilde uygulamasına engel olacaktır^[121]. Bütün bu yenilikler ispat hukuku bakımından büyük değişikliklerdir ve kanun koyucunun senetle ispat kuralının artık çok sert uygulanmasını istemediğinin bir yansımasıdır^[122]. Sonuç itibariyle gerek senetle ispat bakımından hukuki işlemlerin değerinin yükseltilmesi gerekse yazılı delil başlangıcının delil başlangıcı olarak bu kanun tarafından kabul edilmesi ispat hukuku bakımından yeni bir dönemin başladığının göstergesidir^[123].

[116] **Pekcanitez/ Atalay/ Özekes**, s.376; **Pekcanitez/ Özekes/Akkan/ Taş Korkmaz**, s.1845.

[117] **Tanrıver**, s.854.

[118] **Keser**, s.33.

[119] **Mazlum**, s.90.

[120] **Pekcanitez/ Atalay/ Özekes**, s.377;

[121] **Özkaya Ferendeci**, s.825.

[122] **Özkaya Ferendeci**, s.825.

[123] **Özkaya Ferendeci**, s.825.

SONUÇ

6100 sayılı HMK m.199 ile gelen belge kavramı senet kavramını da kapsayacak şekilde bir üst kavram olarak kabul edilmiştir. Belge konusunda sınırlayıcı bir tanım yapmak yerine belgenin ne olduğunu belirten bir çerçeve çizilmiştir. HUMK döneminde m.367'de düzenlenen özel hüküm sebepleri birçok sorunu da beraberinde getirdiği için HMK m.192 ile kanunda düzenlenmemiş diğer delillere de açıkça başvuru imkânı getirildiğinden serbest delil sistemine doğru bir adım atılmıştır. Her ne kadar hukuki işlemlerin yapıldığı zamanki miktar veya değerinin 2590 Türk Lirasının üzerinde olması halinde senetle ispat zorunluluğu kuralı halen işlerliğini korusa da gerek belgenin delil gücü gerek ticari defterlerin delil gücü gerekse delil başlangıcının alanının genişletilmesi bu kuralın yumuşatılmaya çalışıldığı anlamına gelmektedir.

Belge kavramının getirilmesiyle hem delil başlangıcı düzenlenmesinde, yazılılıkla ilişkilendirme olmaksızın, senede daha geniş bir anlam ve içerik yüklenen belge kavramını esas almak hem de kanunda düzenlenmemiş diğer delillere dayanmak suretiyle ispat faaliyetinin gerçekleştirilmesine imkân verilmesi sağlanır.

Belgenin unsurları ve nelerin belge olabileceği m.199'da sayılmış olmakla birlikte belgenin delil kuvvetine ilişkin kanunda herhangi bir belirlemede bulunulmamıştır. Bu konuda anılan maddenin hükümet gerekçesinde belgenin türüne göre delil kuvvetinin ilerleyen maddelerde düzenleneceği ifade edilse de senet hariç hiçbir belgenin delil kuvveti hüküm altına alınmamıştır. Senet hariç olmak üzere diğer belgelerin delil kuvveti kanunda yer almadığından yargı kararlarıyla açıklığa kavuşturulmak istenmiştir. Ancak yargı kararlarında da herhangi bir ortak kanıdan bahsedilmesi mümkün değildir. Bazı kararlarında kesin delil, bazı kararların takdiri delil bazı kararlarında da delil başlangıcı olarak nitelendirmiştir. Hâkimin takdiri delilleri serbestçe takdir hakkı olduğu için yargı kararlarına konu olan belgelerin delil kuvveti takdiri delil olmalıdır.

Belgelerin mahkemelere ibrazı açısından ise kanun belirli kişilere belirli durumlarda ibraz zorunluluğu yüklemiştir. Tarafların, kendilerinin veya karşı tarafın delil olarak dayandığı ve ellerinde bulunan tüm belgeleri mahkemeye ibraz etme zorunluluğu ana kuralına uymayan tarafların ve üçüncü kişilerin mahkemeye belgeyi ibraz etmemeleri halini ayrı ayrı düzenlemiştir.

Ticari defterlere ilişkin düzenlemeler HMK'da yer almış ve ticari defterlerin delil olarak kabul edilebilmesi için, kanuna göre eksiksiz ve usulüne uygun olarak tutulmuş, açılış ve kapanış onayları yaptırılmış ve defter kayıtlarının birbirlerini doğrulaması şarttır. Ticari defterlerin delil değerinin takdiri delil mi kesin delil mi olduğu konusunda doktrinde tartışma vardır. Belgelerden biri olan ticari defterler takdiri delil olarak kabul edilmelidir. Hem m.222 hükmü hem de TTK'nun genel gerekçesinde bu şekilde ele alması ticari defterleri takdiri delil olarak kabul edildiği anlamına gelir.

Diğer bir senetle ispat kuralının yumuşatılmaya çalışıldığı kurum ise delil başlangıcıdır. HMK m.202'da düzenlenen delil başlangıcı, HUMK'ndan farklı olarak ele alınmış ve bu hükümlerle yazılılık unsuru kaldırılmıştır. Bu sayede de senetle ispat kuralının eski sert şeklinde uygulanmasının önüne geçilmesi sağlanmıştır.

Senet ve belge kavramı ilk defa HMK ile birlikte birbirinden ayrı tutulmuş, her ne kadar senetle ispat kuralı yumuşatılmaya çalışılsa da ispat hukuku bakımından yeni bir dönemin geldiği kabul edilse de bu düşüncenin arkası getirilememiştir. Çünkü bu kuralın kaldırılmasının getireceği birtakım sıkıntılar da mevcut olduğundan bu kuralın bir bütün kaldırılması mümkün görünmemektedir.

KAYNAKÇA^[124]

- ALAGONYA, Y.** Medeni Usul Hukukunda Vakıfaların ve Delillerin Toplanması İlişkin İlkeler, İstanbul 1979.
- ALANGOYA, Y.** Senede Karşı Senetle İspat Kuralı ve Hayatın Olağan Akışı Kavramı, Prof. Dr. Necip Kocayusufpaşa için Armağan, Ankara 2004.
- ALANGOYA, Y./
YILDIRIM, M. K./
DEREN YILDIRIM,
N.** Medeni Usul Hukuku Esasları, Yedinci Baskı, İstanbul 2009.
- AKCAN, R.** Medeni Usul Hukuku Açısından Faks Metinlerinin Önemi ve Delil Niteliği, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Y. 2009, C. 9, S. 1-2.
- ARSLAN, R./
YILMAZ E./
TAŞPINAR AYVAZ,
S.** Medeni Usul Hukuku, Üçüncü Baskı, Ankara 2017.
- AYHAN, R./
ÇAĞLAR, H.** Ticari İşletme Hukuku, Tamamen Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş Onuncu Bası, Ankara 2017.
- BELGESAY, M.R.** Deliller, İstanbul 1940.
- BERKİN, N.M.** İspat Hukukunda Senet Delili ve Yazılı Şekil, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Y. 1946, C. 12.

[124] Eserler yazarların soy isimleriyle anılmış olup, aynı yazara ait birden fazla eser varsa, parantez içerisinde kısaltılmış biçimiyle gösterilmiştir. Kısaltma verilmeyen eserlere bir defa atıf yapılmıştır.

- BİLGE, N.** Medeni Yargılama Hukuku Dersleri, Ankara 1965.
- BÖRÜ, L./
KOÇYİĞİT, İ.** Ticari Dava, Ankara 2013.
- ERDÖNMEZ, G.** Medeni Usul Hukukunda Belgelerin İbrazi Mecburiyeti, İstanbul 2011.
- ERMENEK, İ.** Medeni Usul Hukukunda Davayı Kabul, Ankara 2009.
- GÖKLER, A. M.** Senetle İspat ve Senede Karşı Senetle İspat, İstanbul 2010 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÖKSU, M.** 6100 Sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu çerçevesinde Senetle İspat Kuralları ve Bunların İstisnaları, Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Y. 2011, C. 1, S. 1.
- KALE, S./ KESER, S.** Medeni Yargılama Hukukunda Delil Sistemi, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Y. 2015, C. 21, S. 2, Prof. Dr. Mehmet Akif Aydın'a Armağan.
- KARSLI, A.** Medeni Muhakeme Hukuku, Üçüncü Baskı, İstanbul 2012.
- KESER, S.** Medeni Yargılama Hukukunda Delil Başlangıcı, İstanbul 2016.
- KILIÇ, H.** Açıklamalı- İçtihatlı 6100 Sayılı HMK, C.2, Ankara 2011.
- KİRAZ, T. Ö.** 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu İle Getirilen Yenilikler, Ankara 2012.

- KONURALP, H.** Medeni Usul Hukukunda İspat Kurallarının Zorlanan Sınırları, Tıpkı Basım, Ankara 2009 (İspat Kurallarının Zorlanan Sınırları).
- KONURALP, H.** Medeni Usul Hukukunda Yazılı Delil Başlangıcı, Tıpkı Basım, Ankara 2009 (Yazılı Delil Başlangıcı).
- KURU, B.** Hukuk Muhakemeleri Kanun Tasarısı Hakkında Genel Değerlendirme, Medeni Usul ve İcra- İflas Hukukçuları Toplantısı V, Ankara 2006.
- KURU, B.** Yazılı Delil Başlangıcı (HMK m.202), Prof. Dr. Ejder Yılmaz'a Armağan, C. 2, Ankara 2014 (Yazılı Delil Başlangıcı).
- MAZLUM, İ.** Medeni Usul Hukukunda Belge ve Senet Ayrımı, Ankara 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- MEBROUK, H.** Senetle İspat Konusunda Fransız Hukukundaki Geliştirmeler Türk ve Cezayir Hukuku ile Karşılaştırma, Ankara 2012.
- MUŞUL, T.** Medeni Usul Hukuku, Üçüncü Baskı, Ankara 2012.
- NART, S.** Alman ve Türk Hukukunda Senetle İspat, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Y. 2007, C. 9, S. 1.
- ÖNEN, E.** Medeni Yargılama Hukuku, Ankara 1979.
- ÖNEN, E./BİLGE, N.** Medeni Yargılama Hukuku, Ankara 1978.

- ÖZKAYA
FERENDECİ, H. Ö.** Yeni Hukuk Muhakemeleri Kanunundaki Belge Terimi ve İspat Hukukundaki Yeri, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Y. 2014, C. 16, Özel Sayı, Prof. Dr. Hakan Pekcanıtez'e Armağan.
- PEKCANİTEZ, H.** Hukuk Muhakemeleri Kanun Tasarısı Hakkında Genel Değerlendirme, Medeni Usul ve İcra-İflas Hukukçuları Toplantısı V, Ankara 2006 (Hukuk Muhakemeleri Kanun Tasarısı Hakkında Genel Değerlendirme).
- PEKCANİTEZ,
H./ ATALAY, O./
ÖZEKES, M.** Medeni Usul Hukuku Ders Kitabı, Beşinci Bası, İstanbul 2017.
- PEKCANİTEZ,
H./ÖZEKES, M./
AKKAN, M./TAŞ
KORKMAZ, H.** Medeni Usul Hukuku - Pekcanıtez Usul, C.2, Onbeşinci Bası, İstanbul 2017.
- POLAT, İ. İ.** Ticari Defterlerin Delil Niteliği, Ankara 2015.
- POSTACIOĞLU,
İ. E.** Medeni Usul Hukuku Dersleri, Altıncı Bası, İstanbul 1975.
- POSTACIOĞLU,
İ. E.** Şehadetle İspat Memnuiyeti ve Hudutları, İstanbul 1964 (Şehadetle İspat Memnuiyeti ve Hudutları).
- TANRIVER, S.** Medeni Usul Hukuku, C. 1, Ankara 2016
- TAŞDELEN, N.** 6102 Sayılı Ticaret Kanunu'na Göre Ticari Defterler, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Y. 2012, C. 3, S. 1.
- TAŞPINAR, S.** Medeni Yargılama Hukukunda İspat Sözleşmeleri, Ankara 2001.

- TOPAL, Ö.** Ticari Defterlerin Delil Niteliği, Ankara 2015.
- TUNÇ YÜCEL, M.** HMK m. 222 Çerçevesinde Ticari Defterlerle İspata İlişkin Bazı Sorunlar, Medeni Usul ve İcra İflas Hukuku Dergisi, Y. 2013/2, C. 9, S. 25.
- TUTUMLU, M. A.** Medeni Yargılama Hukukunda Delillerin İleri Sürülmesi, İkinci Baskı, Ankara 2002.
- TÜRKTEKİN, S.** Senetle İspat Zorunluluğu ve Sınırları, Kayseri 2010, s. 59 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YAVAŞ, M.** Hukuk Muhakemeleri Tasarısının Bazı Hükümlerinin Değerlendirilmesi, Prof. Dr Saim Üstündağ'a Armağan, Ankara 2009.
- YAVAŞ, M.** Senetle İspat ve Senede Karşı Senetle İspat Kuralları ile Bu Kuralların İstisnaları, Ankara 2009 (Senetle İspat).
- YILDIRIM, M. K.** İlkeler Işığında Medeni Yargılama Hukuku, Altıncı Baskı, İstanbul 2011 (İlkeler).
- YILDIRIM, M. K.** Kitap İncelemesi - Avrupa İspat Hukuku Tablosu, Doç. Dr. Mehmet Somer'e Armağan, İstanbul 2006.
- YILDIRIM, M. K.** Medeni Usul Hukukunda Delillerin Değerlendirilmesi, İstanbul 1990 (Delillerin Değerlendirilmesi).
- YILMAZ, E.** Hukuk Sözlüğü, Yenilenmiş Onuncu Baskı, Ankara 2011.